

1900

ԹԻԻ Է. ՅՈՒԼԻՍ

ՄԱՐԿՅ

ՏՊԱՐԱՆ Մ. ԱԹՈՌՈՅ Մ. ԷԶՄԻԱԾՆԻ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՊԱՅՏՈՆԱԿԱՆ

1. Քաղաքացիական ծառայության ծրագրերի մասին 323

ԿՐԹՆԱԿԱՆ

2. Լուսնի սրբեր Կ. Վ. 324
 3. Արևմտեան կամ կաթոլիկ վանականութիւնը. Յ. Թորիչեան. 326
 4. Պաշտօնական և թանգրահեցող աղանդները
 արդի քննադատութեամբ. Կ. Վ. 328

ՕՏԱՐ ԵԿԵՂԵՑՈՒՆԵՐ

5. Օրթոդոքս, կաթոլիկ և բող. եկեղ. 334
 6. Մեր դարու ամենախայտառակ դայթակ-
 ղութիւնը. 336

ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԶԱՅՆԱՍՏԱՆԵԱՅՑ.

7. Հին ցաւ Կ. Վ. 338
 8. Մայր աթոռ 343
 9. Գ. Ճեմարան 344
 10. ՏԱՃԿԱՀԱՅՑ 344
 11. Աւստրիայ կաթոլիկ Հայք . Գ. Վ. 346
 12. Հայ ժողովրդական առաստիճանները (Հա-
 ընապիւն). Մ. Արեղեան 354
 13. Երկրագործական անհրաժեշտ դիտելիքներ
 (Հարունապիւն) Գ. Ղ. 361

14. Recueil de chants Populaires Arméniens. Կոմի-
 տատ վարդապետ. 367
 15. Մանրալուրդ

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

ՍԱՅՈՒՆԱԺ ԳՐԱԳԵՐ.

1. Մատչելի քարոզներ. Մ. Էպիս. Բարխու-
 տարեան Ա. տետրակ. Վաղարշ. 1900:
 2. Համառօտ Պատմութիւն Ներսիսեան Հո-
 գևոր Դպրոցի. կաղմեց Ստ. Մալխասեանց.
 Թ. 1900:
 3. Ալէլուիա (?) Իննեակի իմաստասիրական (?)
 Յ. Գ. Մ. Կ. Պոլիս. 1900:
 4. Յար. Թումանեան. — Մեղիք-Իւսուրի. Թ.
 1900:

5. Ի՞նչ է երջանկութիւնը. Ըստ. Լ. Տոլստոյի.
 Վ. 1900:
 6. Լ. Սարգսեանց. Հին ցաւ. Մ. 1900:
 7. Մեշադի Նզիսաբէթ. Ս. Մ. Գարագաշ.
 Մ. 1900:
 8. Կանոնադիր Ռաշտի Հայուհեաց բարեգոր-
 ծական ընկերութեան. Բաղու 1899:

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԱՄՍԱԿԻՐ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌՈՅ

Ս. Է. ԶՄԻԱԽՆԻ.

ՌԵԽԲ. ԼԳ. ՏԱՐԻ

ՀԱՄԱՐ ԵՕԹԵՐՈՐԴ

ՏՈՒԼԻՍ. 1900 Թ.

ՀԲԱՄԱՆԱԲ

S. S. ՄԿՐՏՉԻ Ա.

ՎԵՀԱՓԱՌ ԵՒ ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ

ՑՊԱՐԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՅ ՍՐԲՈՑ Է. ԶՄԻԱԽՆԻ

1900

Дозволено цензурою 2 Июля 1900 г. г. Тифлисъ.

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ.

ՔԱՂՈՒԱԾՔ ՍԻՆՈՒԻ ՕՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՑ

Ապրիլ 5. Հրամայեցին Երևանի Կոնսիստորիային Ղուբղուղուլի գիւղի Գարեգին քահանային ուղարկել Սեան երկու ամիս ժամանակով ապաշխարելու:

Վեհափառ Հայրապետի կարգադրութեամբ թոյլատրուեցաւ Տ. Հմայիակ վարդապետ Տ. Սարգսեանին գնալ Տփլիս բժշկուելու:

24-ին Հրամայեցին բարձր. Եղիշէ վարդ. Ահարոնեանին լինել Էջմիածնի դատւոյ առաջնորդական մասնաժողովի անդամ:

28-ին Ղարսի վիճակի Ղլլխախաղ գիւղի Մարկոս և Կարապետ քահանաներին խաղաղրկել քահանայադրութեանց միմեանց հետ եկեղեցում յաճախ կուտելու և հայհոյելու պատճառաւ:

Մայիս 5-ին Խնդրել կովկասի Տ. Կառապետապետից որ թոյլ տայ մահմեդական Ալի Ղալանդար օղլուն մանկ Հայոց եկեղեցու դիրկը:

15-ին Յանդիմանել Շիրազալայ գիւղի Բարսեղ քահանայ Մինասեանին երկու անգամ լի պատկ կատարելու համար՝ առանց դորձակալից նախօրօք հրաման առնելու:

15-ին Յանձնել ի դատ մարմնաւոր իշխանութեան անդորինի կերպով պատկուած մահտեսի Համբարձում Զարամեանին և Եղսոյ Դրիգորեանին և սոցա պատկառելի Բաշքեանդի Յակովբ քահանայ Մատթէոսեանին:

19-ին Խնդրել Կովկասի Տ. Կառապետապետից որ մահմեդական Աղլաղաղ Մհարամ օղլուն թոյլ տայ Հայոց եկեղեցու դիրկը մանկելու:

19-ին Պատուիրել Երևանի Կոնսիստորիային Իգդիր գիւղի բնակիչ Սահակ վարդանեանին ապաշխարութեան ենթարկել Խորվիրապում միամիս ժամանակով և ապա գիւղի եկեղեցում մի տարի և յետոյ միայն թոյլ տալ հաղորդուել:

31-ին Սաչլու գիւղի Ստեփան քահանայ Տ. Խաչատրեանին երկամեայ ապաշխարութեան ենթարկել գիւղի եկեղեցում:

26-ին Յանձնել քաղաքական դատարանի Բաղալբաշինակ քաղաքի նախկին քահանայ Էմմանուէլ Ահարոնեանին որը կարգադրուրկ եղած ժամանակ պատկի խորհուրդ էր կատարել:

յունիս 9 Եկատերին աւանի Անանիա քահանայ Փիրալեանին խաղաղրկել քահանայադրութեան:

21-ին Շամախու դատւոյ Յարութիւն քահանայ Յովհաննիսեանին անդորինի կին պահելու համար անորոշ ժամանակով արքութիւն Սանահնի վանքը, ցիտտարեւապէս զղջումն:

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

ԼՈՒՍՈՅ ՈՐԴԻՔ.

«Ձի թեպէս եւ երբեմն եիք խաւար, արդ լոյս եք ի Տէր. իբրեւ զորդիս լուսոյ զնացէի, զի պսուղ լուսոյ ամենայն բարութեամբ եւ աղարարեամբ եւ նշխարութեամբ»:

Եփես. Ե. 8—9:

2 ԳՏՈՒՄԸ, զէպի լոյս մարդու ընդա-
րոյս ունակութիւններէն, նորա հո-
գու ամենամարմուր շարժումներէն մէկն է:
Ինչպէս որ արեգակի լուսոյ ազդեցութեան
ներքոյ դարձնում եւ շարժում են բոյսի մէջ
թաղնուած կենսական ոյժերը, ստիպում նո-
րան ելնել, տարածուիլ լոյս աշխարհի մէջ,
բացուիլ, ծաղիկել եւ պողպերել մինչեւ իւր
կոչման վերջին ծայրն հասնէ՝ այնպէս եւ
մարդս զգում է, որ իւր անհուն յոյզերի
եւ անսահման մտքերի սաղմնարան հոգին
բացուել, դարգանայ եւ կատարելութեան հաս-
նել կարող է միայն այն դէպքում, երբ նո-
րա վերայ ընկնում են մի ներքին լուսոյ ճա-
ռագայթները, միջոց են տալիս աւելի ու աւելի
հեռուն տեսնելու, աւելի ու աւելի պայ-
ծառ կերպով, եւ մի անսպառ տենչ նորան
մղում է դէպի յաւիտենականութեան այն
եղբը, որ համակ «լոյս է, եւ խաւար ի նմա
չիք եւ ոչ մի»*:

Այդ ձգտումը հարկաւ բոլոր ժամանակ-
ներում եւ բոլոր մարդոց մէջ հաւատար կեր-
պով չէ հանդէս դալիս: Եայտնի է, թէ որչափ
մեծ է եղել այն արեւելեան—արիական ժողո-
վուրդների մէջ, կրօն, առասպելական եւ ազ-
գային աւանդութիւններ, բերանացի եւ գրա-
ւոր բանահիւսութիւն՝ այն ամէնը, ինչ որ այս
ժողովուրդների ի շարս նոցա եւ հին հայերի
հոգեւոր կեանքի արտայայտութիւնը կամ հո-
գեկան հարստութիւնն է կազմում՝ պտտում
է լուսոյ եւ խաւարի յաւիտենական մաքառ-
ման գաղափարի շուրջը. մայրն օրօրօցի մօտ

քուրմը սառնարում, վիպասանն ու տւանդա-
պահ ծերունին հրապարակի վերայ աշխատում
են արեւելցու հոգու մէջ ապաւորել այն սիր-
բունքները, որոնց առաջնորդութեամբ նա լու-
սոյ գործակից պէտք է լինի եւ խաւարը հա-
լածէ, եւ նորա մարդկային արժանեաց չափն
խակ այն է, թէ որպիսի արիութիւնն է ցոյց
տուել լուսոյ զինուորի կոչման մէջ: Մական
այստեղ լուսոյ գաղափարն աւելի երեւալոյցու-
թիւնն ու տենչ սնուցանող, կէս—կախարդա-
կան միջոցներով դէպի կախարդական հրաշա-
լիքների մի աշխարհ տանող ցնորք է, քան
իրական համոզում, արտաքին լուսոյ՝ արեւի
ու կրակի արտաբայման, եւ ներքին լուսաւո-
րութեան պատկերացումներն իրար են խառ-
նուում՝ այստեղ, եւ անհատն իւր աչքի ա-
ռաջ դնում մի պայծառ շաւիղ չէ տես-
նում, որի վերայ պարզ գիտակցութեամբ եւ
հաստատուն կամքով դէպի իւր կեանքի նպա-
տակը գիմել կարող է, այլ շրջապատուած է
ղգում իրեն մի անորոշ, մի հմայիչ շաման-
գաղով, որի մէջ ընկղմելու բուռն ցանկու-
թեամբ ինքնամոռացութեան պէտք է տայ,
կրաւորական վիճակի մէջ դնէ իրեն, զսպէ ի-
րական աշխարհի հետ կապող կրքերն ու կա-
մեցողութիւնները—երազէ:

Ձգտումը դէպի լոյս շատ մեծ էր նաեւ
արդի եւրոպական լուսաւորութեան առաջ-
նորդ հին յոյների մէջ, որոնք իէպէտ արեւ-
ելեքից առան լոյսը, բայց իրրեւ գործնական
ժողովուրդ՝ արտաքին լուսոյ հրապոյրների
անձնատուր չեղան, յափշտակուած հայեցո-
ղութեան մէջ չթաղուեցին չմայրին, այլ իրենց
բոլոր ուշը դարձրին ներքին լուսոյ գործա-
րանը գորացնելու վերայ, լուս ըմբռնելով, որ
գորանից է կախուած մարդոց լուսաւորու-
թիւնը, իրերի աւելի ու աւելի ընդարձակ
սահման իւր տեսողութեան շրջանակի մէջ
ամփոփելու եւ նոցա էութեան խորքը թա-
փանցելու կարողութիւնը: Այն նիւթական կէս
վերացական լուսոյ պաշտամունքի տեղ բռնեց
այստեղ իմաստասիրութիւնը՝ շրջապատող բը-
նութիւնը, անհուն փիկերքը, նորա մէջ տե-
ղի ունեցող երեւոյթները քննելու՝ նոցա պահ-
պանութեան, շարժման ու կենդանութեան
ընդհանուր օրէնքները գտնելու հետամու-

* Յովն. Ա. 5:

թիւնը: Եւ յոյն հանձարը շուտով այնչափ յառաջ գնաց այս ասպարիզի վերայ, որ նորան թուում էր, թէ շատ չանցած բոլոր գաղանիքները կլուծուին, ամբողջ տիեզերքի մէջ մեծ թանկիւն չի մնայ, որ չլուսաւորուի նորա մտաւոր տեսողութեան առջ. թուում էր թէ մարդու իմացական կարողութիւնը մի ամինայաղթ զօրութիւն է, մի ղիւթական բանալի, որ ամէն նիւթ խորտակում է, ամէն փակ դուռ բանում: Մակայն երբ առաջին ոգեւորութիւնն անցաւ և հետադարձ աչքը արտաքին կոշտ իրականութիւնից դառնալով մարդու ներքին հոգեւոր կեանքի վերայ կենտրոնացրեց իւր ուշադրութիւնը, խորհրդածել սկսեց, որ այստեղ ուրիշ օրէնքներ կան մարդու բարեօք կենցաղաւարութեան, դարգացման և կատարելութեան համար աւելի կարեւոր, բայց և գրեթէ անմատչելի իւր դատողութեան շփոթուեցաւ, կասկածներ իւր տարակուսանքի մէջ ընկաւ և ստիպուած էր բացականչել. Այն միայն գիտեմ, որ ոչինչ չգիտեմ:

Դորա փոխարէն որպիսի բացարձակ ոգեւորութեամբ և մաքուր հրճուանօք ընդրկեցին առաջին հաւատացեալներն այն չնաշխարհիկ լոյսը, որ Գողգոթայի վերայից, յաբուցեալ Փրկչի գերեզմանից ծառայալթեց նոցա համար: Դրսից էր գալիս այդ լոյսը՝ արտադրել այգալիսի ինչ երբէք մարդկային հանձարը չպէտք է կարողանար, բայց նորա մէջ ոչինչ չկար արտաքին և նիւթական, զուտ հոգեւոր էր նա, հոգեւոր աչքով միայն տեսանելի, անարատ և դէպի անապական լուսոյ աղբիւրը ձգող հոգիներին միայն մատչելի: Երկրագնտի կազմութեան, արեւի ու աստղերի շարժման գաղանիքը նա չէր պարզում՝ բնութեան տաքերի վերայ իշխող լինելու այն անձնատպաստան զգացումը չէր շնորհում, որով պարծենալ կարող էր լուսաւորեալ յոյնը, բայց դորա փոխարէն որչափ խոր գաղանիքներ էր պարզում՝ մարդու հոգեւոր կեանքի մէջ, որպիսի մեծ կարողութիւն շնորհում՝ նաև մի խեղճ սղէտ մարդու իւր սեփական կրքերի ամենափոքր շարժումները ղիտելու և նոցա վերայ իշխող հանդիսանալու՝ անձնիշխանութեան մի նոր օրինակ զգացում, որ չէր ամբար-

տաւանացնում, այլ մահու չափ խոնարհեցնում էր՝ մինչև երկինք բարձրանալու երջանիկ վստահութեամբ: — Մարդիկ մինչ այդ զգացել էին միշտ մի աներևոյթ չար զօրութեան բռնակալ ձեռքի ծանրութիւնն իրենց վերայ, որի դէմ հաւասարապէս ապարդիւն կերպով կռուել էին աշխատել արեւելցին ու յոյնը և իրենց ապիկարութիւնը խոստովանել, իսկ այժմ՝ մի բարի, մի ամենակալ Հօր աջը տարածուել, հովանի էր կազմում տառապեալ մարդկութեան, և իւրաքանչիւր ոք, որ լի հաւատով դէպի այդ Երկնաւոր Հայրն էր դարձնում՝ հայեացքը՝ պէտք է ապահով լինէր, որ առանց Յորա կամքի մի մեղ անգամ չի ընկնի իւր զլխից, և ուրեմն Յորան սուսաւինած կրակ ու ջուր, իժ ու կարծի կոխել, անցնել կարող է: — Առաջ այն կարծիքն էր տիրում, թէ աշխարհը անիրաւութիւններով մի զանգուած է և զօրեղն է այնտեղ իրաւատէրը, բարին պատժուում է յաճախ և չարը վարձատրուում, անանկն ու հարստահարեալը զուր են պաշտպանութիւն և արդարութիւն որոնում: Իսկ այժմ՝ խաչի մահուան դատապարտուած անմահ Պաշեցեալն ապացուցել էր, որ եթէ դժոխքի ամբողջ արհաւիրքն անգամ արդարին հակառակ ելնեն՝ նա վհատելու պատճառ չունի և չպէտք է ընկճուի, համոզուած լինելով, որ տիեզերքի երկայնամիտ Դատաւորը արդարութիւնը տեսնում է, Իւր անքննելի անօրինութեամբ կռէ գուցէ երկար ժամանակ, բայց ի վերջոյ արդարին կպարկէ: Եւ յաղթութիւնը: — Ի՞նչ է ճշմարտութիւնը՝ երկնքից կախուած այդ մեծ հարցը դարերի ընթացքում պատասխան չէր գտնում: զուր տեղը մոգերն ու իմաստունները երկնքի ու երկրի երեսն էին քննում, ծովերի խորքում՝ գտնել այն ձգնում: ճշմարտութիւն չկար ոչ մի տեղ. կասկած էր յարուցանում միայն անշունչ բնութիւնը, կեղծիք արտադրում՝ մարդոց փոխադարձ յարաբերութիւնը, բայց ահա ասպարէզ են ելնում՝ ճշմարտութեան մի խումբ աւետարանիչներ, որոնց համար ամէն կասկած փարտաւորուած է և ամէն կեղծիք վերացած. նոքա տեսան ճշմարտութիւնը և հրաւիրում են ամէնքին դալ և տեսնել, որովհետև ոչ ոքից թաղուէն չէ, նա՛ վաղուց փայլում է

հորիզոնի վերայ և մարդու կրօնքի տակ խօսում և եթէ մարդիկ տեսնել ու լսել չեն ուզում, պատճառն այն է միայն որ «չարութեան են գործք իւրեանց» չար հակումներ, չար գործեր փակում ու խանգարում են նոցա տեսողութիւնը:

Եւ մարդիկ զգում են այդ, զգում են, որ իրենք դէպի ճշմարտութիւն կոչուած են և հասնել կարող են նորան, եթէ հոգեով սրտով հետամուտ լինին. զգում են, որ լուսով շրջապատուած են և կարող են լուսոյ մէջ քայլել շարունակ, եթէ վայր ձգեն թանձր փականքները աչքի վերայից, որ խաւարը սիրելի են դարձնում: Դեռ Բ. դարում նշանաւոր Տրայանոս կայսրը իւր գործակալ Պլինիոսին գրած նամակի մէջ քրիստոնեաների մասին ասում էր. այս լուսաւորեալ ժամանակ մեզ վայել չէ բանարկունների միջոցաւ նոցա որոնել և դատի ենթարկել: «Վայել չէ լուսաւորեալին, մեր լուսաւորեալ դարում» — այսպիսի խօսքեր մենք ևս յաճախ լսում ենք և կրկնում այն գիտակցութեամբ, որ լուսոյ որդիք լինելու և կոչուելու համար ազատ պէտք է լինել որոշ արատներից, մարդկային արժանապատուութիւնը ձգող խաւարային միտումներից և սովորութիւններից: Սակայն ամէն օր, ամէն ժամ մեր աչքի առաջ տեղի են ունենում իրողութիւններ, որոնք ապացուցանում են, թէ ներկայումս քաղաքակրթութիւնը աշխարհի պարծանք կազմող լուսաւորութիւնը չէ ազատում մարդուն այդ արատներից: Եւ բարձրագոյն ճառեր է ասում լուսաւորութեան մասին, հազար ու մի եղանակներով ազատարար ու երջանկաբեր լուսոյ գովքն է անում բայց շարունակում է խաւարային գործեր և խաւարային բարքեր երեւան հանել: Այստեղ ևս նա գիտէ ճարպիկ կերպով ամէն բան իւր հաճոյքին յարմարեցնել՝ այն բարձր, որին պէտք է վեր մագլցելով հասնել ձգակեր, իջեցնել, գետնի վերայ քաշ տալ, իւր մօտ բերել: Ձէ՞ որ նա պարծենում է: Ձէ՞ որ նա պարծենում է, թէ լուսաւորութիւնն էլ ինքն է ստեղծել, իւր հանձարեղ մտքի ծնունդ են ոչ միայն գիտութիւն և արուեստ, այլ և կրօն, բարոյականութիւն, ամէն մի վսեմ ու ազնիւ գա-

ղափար: Ի՞նչ դարմանք ուրեմն, որ նա իւր քմաց համաձայն բացատրութիւն տայ դոցա բոլորին՝ դործադրէ, ինչպէս անձնիշխան կամքը պահանջում է: Բայց եթէ մենք ճանաչում ենք մի լոյս, որ վերեւից է գալիս և մեր առաջնորդը պէտք է լինի դէպի վեր՝ չենք կարող լինել և գործել այնպէս, որ ամաչենք և երկիւղ կրենք այդ լուսոյ առաջ երևալու: Առաքեալը մեզ ասում է՝ ի՞նչ պայմանների մէջ ճշմարիտ լուսոյ որդիք կրկոչուենք, ինչպէս պէտք է լինեն այդ լուսով լուսաւորեալի պատուիրքը՝ «բարութեամբ» արդարութեամբ, ճշմարտութեամբ», ուր դոքա պակասում են՝ ամենամեծ գիտութիւնն ու ամենաճարտար արուեստը ճշմարտապէս լուսաւորեալ մեզ դարձնել չեն կարող. «Որ ասէ՛, եթէ ի լոյսն իցէ, և զեղբայր իւր ատիցէ՛, սուտ է և ի խաւարի է տակաւին»:

Գ. Վ.

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԿԱՍ ԿԱԹՈՒԼԻԿ ՎԱՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ*.

ՈՐՔԱՆ և քրիստոնէական եկեղեցիները դաւանութեամբ և փանական կազմակերպութեամբ տարբեր լինին, այնուամենայնիւ այն հայեցակէտը ունին, թէ հաւատքը ամենուրեք քրիստոնէական կեանքում պէտք է իրականանայ և պատկերանայ, թէ իսկական քրիստոնէութիւն կարող է մի միայն այնտեղ դուրս գալ ունենալ, ուր նա իւր համար «Եղհակն կեանք է ստեղծել: Քրիստոնէական եկեղեցիների բաժանումը յառաջ է եկել ոչ միայն աստուածաբանական փիլիսոփայութեանց,

* Անգլիայ ծարի «Արարտ»-ում շոյս քսած Օրթոդոքս կամ արեւելեան վանականութեան պատմութեան իբրեւ զուգակշիռ յառաջ եկի բերում հռչակաւոր ուսուցչապետ Ադոլֆ Հարնակի գրութիւններէն փոխադրութիւնը: Նորա դասախօսութիւնը կրում է Das Mönchthum, Seine Ideale & seine Geschichte վերնագիրը: Անի օգտուում եմ այդ գրութիւն 4-րդ հրատարակութիւնից (gütsel. 1895): Այս յօդուածին կից անի ասորի վանականութեան պատմութիւնը եւ ապա հայ վանականութիւնը:

քահանայապետական իշխանասիրութեան կամ ազգայնական հակադրութեանը շնորհիւ, այլ և բրիտանական կեանքի վերոյիշեալ հարցին տրուած տարբեր պատասխանների պատճառով: Կեանքի առանձնայատուկ գաղափարն է, որ եկեղեցիների բաժանման պարունակութիւն է տուել և նրան աւակաւն դարձրել: Խնչպէս անհատներին, նոյնպէս և համայնական մարմիններին՝ միացնում կամ բաժանում են ոչ թէ, տեսական կարծիքները, այլ մտքի և կամեցողութեան որոշ ուղղութիւնները:

Կաթոլիկ և օրթոդոքս եկեղեցիները կաթոլիկ քրիստոնէական կեանք ասելով հասկանում են Աստուծոյ պաշտաման նուիրուած այնպիսի մի կեանք, որը հրաժարուում է աշխարհային ամեն բարիքից, սեպհականութիւնից, ամուսնութիւնից, անհատական կամք և պատիւ ունենալուց, մի խօսքով՝ փախուստ աշխարհից կամ կրօնաւորութիւն: Ծնմարիտ վանականը՝ նրանց կարծիքով, ճշմարիտ և կատարեալ քրիստոնէական է: Ուրեմն վերոյիշեալ եկեղեցիներում վանականութիւնը մի պատահական երեւոյթ է, այլ արդիւնք աւետարանի դարերով աւել ուրոշ ըմբռնման, վանականութիւնը այդ եկեղեցիների էութեան համապատասխանող մի հաստատութիւն է—նա բրիտանական կեանքի պատկերն է: Այդ պատճառով կարող ենք վստահ ասել, որ վանականութեան գաղափարներն ու պատմութիւնը, նոյն եկեղեցու գաղափարներն ու պատմութիւնն են ներկայացնում:

Բայց կարող է վանականութիւնը փոփոխական գաղափարներ՝ այսինքն պատմութիւն ունենալ, դատապարտուած չէ՞ նա հազարաւոր անգամ՝ կրկնուող միակերպութեամբ պատմութեան մէջ հանդէս գալու: Խնչ փոփոխութիւն կարող են կրել աղքատութեան, ամբողջական, վճռական աշխարհայեցման գաղափարները: Խնչպիսի պատմութիւն կարող են ունենալ կամ յառաջացնել նրանք, որոնք աշխարհից և նրա փոփոխող կերպարանքից—պատմութիւնից, երես են դարձրել: Աշխարհայեցումն միաժամանակ ամէն տեսակի զարգացումից և պատմութիւնից հրաժարուել չէ՞, կամ եթէ նա իրականութեան մէջ այդպէս չէ եղել, մի դառն բողոք չէ՞ ինքն ըստ

ինքեան վանականութեան գաղափարների պատմութիւնը՝ նրա դաւանած սկզբունքների դէմ: Այս բոլոր հարցերի պատասխանը տալիս է մեզ արեւմտեան վանականութեան պատմութիւնը: Վանականութիւնը ունեցել է իւր ոչ միայն արտաքին այլ և ներքին պատմութիւնը՝ լի մեծամեծ փոփոխութիւններով և գործերով: Խնչպիսի խոր վիճ է բաժանում անապատի այն լռամունջ ապաշխարողին՝ որ տասնեակ տարիներ մարդու երես չէ տեսել՝ այն վանականից, որ ամբողջ մի մեծ տէրութեան հրամաններ է տալիս, և այդ 2 հազարայրերի մէջ, վանականի հազարաւոր այլ տիպեր են շարժում բոլորն ևս աշխարհից հրաժարուելու գաղափարով տոգորուած: Բայց աւելի ևս հոգու ամէն տեսակի արտադրութիւններ՝ մոլեկանից մինչև ամենաքնքոյշը, հանդէս է բերել աշխարհայեցման այս նոր աշխարհը: Այնտեղ մշակուել են արուեստների, բանաստեղծութիւն և գիտութիւններ, այո՛, մինչև անգամ մեր հայրենիքի քաղաքակրթութեան սկզբնաւորութիւնը՝ վանականութեան պատմութեան մի գլուխն է: Արդեօք վանականութիւնը իւր գաղափարները թողնելով կարողացաւ այս բոլորը յառաջացնել, թէ՛ դուքա իւր սեպհական գաղափարների արդիւնքն էին միայն: Ստեղծել է վանականութիւնը հին նման մի նոր աշխարհ և պատմութիւն, միայն աւելի մաքուր և հոյակապ, թէ՛ նա աշխարհը անապատ է դարձրել: Ծնմարիտ վանականը, որ աշխարհը Աստուծոյ տաճար է համարում և լռակեաց բնութեան մէջ հոգեզմայլ՝ Աստուծոյ հոգու շնչումն է լսում թէ՛ նա՝ որ աշխարհը իւր բնութեամբ և իւր պատմութեամբ սատանայի գործ է համարում: Այս երկու վճիռներն ևս լսուում են աշխարհից հրաժարուածների թաղաւորութիւնից: Ո՞րն է դրանցից իրաւացին և պատմականօրէն արդարացին:

Վանականութեան մէջ երբեմն անհատը երևում է ընկերութեան և սոփորութեան կապերից բոլորովին ազատ, ինքնուրոյնութեան մարդասիրութեան և բարձր ատրիճանների հասած և երբեմն ընդհակառակը՝ նեղսիրտ, անհոգի, անապատացած, ստրուկ, անգոյն մի էակ: Ո՞րն է սկզբնական գաղափարի իսկական արդիւնքը:

Այսպիսի և նման հարցեր են երևան գալիս այստեղ: Խսկական քրիստոնեան բացի պատմական հետաքրքրութիւնից, որով այս խնդիրները պէտք է պարզել, (մանաւանդ եթէ համոզուած է որ քրիստոնէական կատարելութիւնը վանականութեան մէջ չպէտք է փրնառել), պարտաւոր է այդ փորձել և նրա լուսաւոր պատկերը ունենալ իւր աչքի տուած: Վանականութիւնը կարելի է միմիայն այն ժամանակ նուաճել, երբ նրա լաւի դէմ մի լաւագոյն սկզբունք կդրուի: Ով որ առանց այդ լաւ ճանաչելու աճիւղը մոռացութեան է տալիս, նա չի կարող վանականութիւնը զննահատել: Ով նրան ճանաչում է, զիտէ թէ գեռ շատ րան նրանից սովորել կարելի է՝ կարելի է սովորել այնպէս՝ ինչպէս մի բարեկամից, առանց իւր աւետարանական հայեացքները վնասելու: Գանք այժմ՝ վանականութեան պատմութեան:

Ե. Թուիչեան.

ՊԱՒԼԻԱՆԱՅ ԵՒ ԹՈՒՐԻԱՆԱՅԻՆ ԱՂԱՆԴՆԵՐԸ ԱՐԴԻ ՔՆՆԱԳԱՆՈՒԹԵԱՄԲ:

1895 թ. «Արարատ»-ի յունուար համարում էր մի յոգուածով տեղեկութիւն էինք տուել «Մծղնից աղանդի» մասին, խոստանալով ի հարկին ծանօթացնել Հայաստանում եղած այլ և այլ աղանդաւոր երեւոյթների հետ, որոնց մայր մենք համարել ենք «մծղնեութիւնը» և որոնք մեր ուսումնասիրութեան նիւթն են եղել Die Paulikianer im Byzantinischen Kaiserreiche und verwandte ketzerische Erscheinungen in Armenien—գերմաներէն զրուածքում: Այստեղ մենք հրապարակ էինք հանել այն տեսութիւնը, թէ մեր մատենագրութեան մէջ յիշուող մծղնեայ նոյն աղանդաւորներն են, որոնք յայտնի են ընդհանրապէս պատմութեան մէջ մասշտաբ անունով, և նոյնից են յառաջացել այն Պաւլիկեանները, որոնց մասին զրեւել Եովհան Օսկեցին: Պրոֆ. Գելցեր և ուրիշ քննադատներ հաւանութիւն տուին այդ տեսութեան, և Պաւլիկեան աղանդը, որ մեր

գարի սկզբում շատ էր զբաղեցրել եկեղ. պատմիչներին, բայց երկար ժամանակ առանց ուշադրութեան էր մնացել՝ կրկին քննադատութեան առարկայ դարձաւ: Նախ քան մեր գրուածքի լոյս տեսնելը՝ այս աղանդի մասին վերջին խօսքն ասած համարում էր զերմանացի նշանաւոր պատմագէտ Գիլլէր, մի առանձին ուսումնասիրութեամբ, որ լոյս է տեսել 1828 թուին Theol. Studien und Kritiken թերթում: Գիլլէր աչքի տուած էր ունեցել զրեւել մինչև այժմ յայտնի եղած բոլոր յունական աղբիւրները, և Հայաստանի Պաւլիկեանների մասին թէ նա և թէ նորա հետեւողները տեղեկութիւն ունեին Օսկեցու երկատիրութիւնների լատիներէն թարգմանութիւնից. բայց ոչ որ չէր փորձել համաձայնեցնել այդ երկու կարգի միմեանցից բոլորովին տարբեր բնաւորութիւն ունեցող աղբիւրները: Մենք փորձեցինք այդ անել՝ ցոյց տալով նախ, որ յունարէն աղբիւրների մէջ ամենից կարեւոր և նախնականը Գիլլէրի հրատարակած, բայց բոլորովին բարձի թողի եղած մի համառօտ յիշատակարան է, որ միւս բոլորի համար իբրեւ աղբիւր և հիմք է ծառայել, և նորա հաղորդածը պէտք է համարել միակ հարազատ և ստոյգ նկարագրութիւն Պաւլիկեան աղանդի, ապա որ այս տեղ նկարագրած Պաւլիկեանները ուրիշ ոչինչ են, բայց եթէ անմիջական հետեւողներ Մարկիոնի աղանդի, հետեւաբար Օսկեցու նկարագրած Պաւլիկեանները բոլորովին տարբեր ծագում են ունեցել և ապա ժամանակի ընթացքում շփուել են այդ աղանդաւորների հետ և նոյա հաղորդել իրենց անունը՝ դուցէ և հետզհետէ փոխ են առել միմեանցից ուսմունք և ուղիւնք: Այսպիսի զուգորդութիւններից պատմական նոր պայմանների շնորհիւ յառաջ են եկել յետոյ միջնադարեան աղանդները՝ Հայաստանում՝ Թոնդրակեցիք, Բաղրանեան թերակղզու վերայ Բողոմիւնները, Եւրոպայում Կաթարները, Արիդեանք ևլն:

Այնուհետև լոյս տեսաւ 1896 թ.-ին Պրոֆ. Փրիլզերի մի ուսումնասիրութիւնը*,

* I. Eriedrich. Bericht über die Paulikianer, Sitzungsberichte der k. b. Akademie der Wissenschaften zu München, 1896. Heft I.

որով նա քննադատութեան էր ենթարկուած մեր հետադատութիւններէ արդիւնքը և ծանօթացնում էր յունարէն մի նոր յիշատակարանի հետ: Այդ յիշատակարանը որ հիմնական մասով նոյնն է, ինչ որ Պետրոս Հեղուակնի անունը կրող Գիզըլէրի յիշեալ հրատարակութիւնը և հանուած է, «Գիզըլէրի կրօնաւորի» յայտնի ժամանակագրութեան մի հին ձեռագրից՝ մի քանի կարեւոր յաւելումներ ունի և այդ պատճառաւ պրօֆ. Փրիզըլիս կարծում է թէ նա աւելի նախնական է, այն ևս համեմատականաբար Պետրոսի Հեղուակնի իսկական երկասիրութիւնը, որից յետոյ համառօտել են միւս վերոյիշեալ զրուածքը՝ հեղինակի անունը վրան պահելով: Նոյն աղբիւրները կրկին մի անգամ քննադատեց C. de Boor, Byzantinische Zeitschrift թերթի մէջ (1898, Crstes Heft, թ. 40). բայց թողնում ենք մեր եզրակացութիւնը սոցա մասին մի ուրիշ ժամանակի, Փրիզըլիսի աշխատութիւնը ձեռքի տակ չունենալով և նախատակ զննելով այստեղ կենտրոնացնել մեր ուշադրութիւնը մի ուրիշ աւելի նոր երկասիրութեան վերայ, որ լոյս է տեսել արդէն 1898 թ.,-ին և մենք վաղուց պարտաւոր էինք հաշիւ տեսնել նորա հետ, բայց միջոց չէինք գտնում՝ հարկաւոր չափով հիմնովին զբաղուելու այդ անգլիերէն օտուար գրքով: Են. Գ. Ս. Մկրտչեանի յօդուածը Արարատի ներկայ թուականի մայիս հ.-ում առիթ է տալիս հրաժարուելու առ այժմ մանրամասն քննութիւնից, մի քանի խօսքով յայտնելու մեր կարծիքն այդ գրքի մասին, և յառաջ բերելու Պաւլիկեան աղանդի ծագման մեր ձեռքն եղած ամենաշին աղբիւրը*:

Գրքի հեղինակն է անուանի հոյադէտ Պրօֆ. Կոնիքեր, որ անուանում է այն «Բա-

նալի ճշմարտութեան»*, որովհետեւ նորա հիմնական մասը կազմում է հայերէն բնագրով և անգլիերէն թարգմանութեամբ առաջին անգամ ամբողջապէս հրատարակուող համանուն գրուածքը: Սակայն արդոյ ուսուցչապետը մեծապէս սխալուում է ենթադրելով, թէ ինքն է առաջին անգամ գիտնական Եւրոպային ծանօթացնում այդ գրուածքի և նորա հետ կապ ունեցող աղանդի հետ: Թէպէտ ոչ իսկական աղբիւրից, այլ պ. Ա. Երիցեանի 1880 թ. հոկտեմբեր «Փորձ» ամսագրում տպուած յօդուածից առնելով՝ մենք նորա էական մասը և աղանդին վերաբերեալ Ս. Էջմիածնի Սինօդի դրագրութիւնները, Հ. Բ. Սարգսեանի «Ուսումնասիրութիւն Մանիքէա — Պաւլիկեան Թոնրակեցիների աղանդին» գրքի մէջ (Վենետիկ, 1893, էջ 102 շ.) նորա հաւանական հեղինակի մասին տուած տեղեկութիւններով հանդերձ՝ հրատարակել էինք գերմանական մի շատ յայտնի ամսագրի մէջ**:

Պ. Երիցեանի յօդուածը ծանօթ է պրօֆ. Կոնիքերին, բայց մերը փախել է թէ նորա և թէ նորա գիրքը Byz. Zeitschrift և Theol. Litteraturzeitung թերթերում քննադատող գիտունների աչքից: Թող ներէ մեզ բազմահրմուշ ուսուցչապետը, եթէ համեստօրէն նկատենք, որ նա իւր ամբողջ ուսումնասիրութեան մէջ ևս մեր վերեւ յիշուած ընդարձակ երկասիրութիւնն է աչքի առաջ ունեցել, մեր հետադատութիւններին քայլ առ քայլ հետեւել, մի քանի երկրորդական և բուն խնդրի հետ հաղիւ թէ կապ ունեցող յիշատակարանների բացառութեամբ մեր գործածած, առաջին անգամ մեր լուսարանած աղբիւրներից օգտուել, բայց շատ քիչ անգամ է արժան համարել յիշատակել մեր զրուածքը, այն ևս առանձին կարեւորութիւն չունեցող կէտերում: Էական տարբերութիւնը նորա և մեր մէջ այն է, որ մինչ մենք աղանդի հետքերը մինչև Ծ. դարու սկիզբներն էինք տարել և, ինչպէս յիշեցինք, մծղնէութիւնն իրրեւ արմատ ցոյց տուել՝ նա հասցնում է մինչև Բ. դար, Պողոս Սամսաացու և միջխանական

* Ի դէպ նկատեմք, որ մեր կարծիքով Են. Ս. Մկրտչեանի յառաջ քերած «Բանականի եւ մտազործի» եւ «Տեր Յուսէպն որդու» պատմութիւնները ոչ մի աղբիւրքիւ չունին Թոնրակեցաց աղանդի հետ: Հրատարակի միակ փաստը կառուարութիւնից զուրկ է մանաւանդ վերջին պատմութեան մէջ, որտեղ «Կոնիքի հրաշքը» տեղի է ունենում Սեդիսանի աղօթքով, եւ ոչ պատարագով. տարօրինակ է, որ նա ինքն այդ չի տեսնում եւ զեռ փաստ է տեսնում դորակից անվաւերականութիւն ցոյց տալու: Գիւն ունի միայն «Վասն հերձուածողաց բանի», որ Օմեկոն ճանից մի շարք հետաքրքրական կէտեր է յիշեցնում:

* The key of Truth, a manual of the Paulician church of Armenia, — Fred. C. Conybeare. Oxford, 1898.

** Zeitschrift für Kirchengeschichte XVI. 2.

աղանդի հետ կապում, այդ աղանդը իբրև քրիստոնէութեան մի առանձին նախնական ձև ներկայացնում, որ պաշտօնական եկեղեցու հետ զուգահեռաբար պահպանել է իւր գոյութիւնը դարերի ընթացքում և որի քարոզած սկզբունքներից հիմնական մասը դեռ պահուած է վերոյիշեալ «Բանալի ճշմարտութեան» գրքի մէջ: Սակայն մինչ մենք հիմնել ենք մեր եզրակացութիւնը պատմական փաստերի, առաջնակարգ գրաւոր յիշատակարանների վերայ՝ նա հիմնում է իւրը զանազան աղանդների ուսմանց մէջ եղած պատահական նմանութիւնների և յաճախ պարզ ենթադրութիւնների վերայ: Յիրաւի սրամիտ զիտողութիւններ նա խիստ շատ է անում, հանդէս է բերում զարմանալի ընդարձակ և բազմակողմանի ծանօթութիւն պատմական աղբիւրների,—նորա հիմնական տեսութիւնն իսկ մի իշխանական աղանդների կատարած դերի մասին շատ սրամիտ է և եկեղեցւոյ պատմութեան աւելի հմուտ գիտնականի, մանաւանդ թէ աւելի լուրջ քննադատի գրչի տակ թերեւս նշանաւոր հեռանկների հասցնէր և քրիստոնէութեան անցեալի շատ մութ մնացած կտեր պարզէր,—բայց Կոնիքի այդ տեսութիւնը իւր ցանկացած մի որոշ ուղղութեամբ պաշտպանելու համար այնպիսի կամայական միջոցների է դիմում, այնչափ կորցնում քննադատութեան լրջութիւնը և թեթևանում, որ աններելի և աներևակայելի պէտք է համարուէր արդի ժամանակի պատմագետի, մի ուսուցչապետի համար: Այնչէս պատահում, որ նա սկսում է «գուցէ, ներով մի կարծիք պաշտպանել ու յետոյ մոռանալով իրեն և հրապուրուելով՝ «անկասկած» և «ակներև» եզրակացութիւնների է յանգում:

Այսպիսի մի «գուցէ» է նաև, մի չափազանց խախտու յենակէտ, որի վերայ նա հաստատել է իւր ուսումնասիրութեան ամբողջ շէնքը: «Բանալի ճշմարտութեան» գիրքը սրբաւոր ներքին և արտաքին վիպութեան գրուած է 1782 թ.-ին ծարօնում, Յովհաննէս անուն աղանդաւորի ձեռքով, և որի ձեռքից ձեռք անցնելու և վերջին տիրոջ ձեռքից առնելու ամբողջ պատմութիւնը պահուած է Մինոգի գործերի մէջ՝ համարում է նա շատ հին ամե-

նայն հաւանականութեամբ Թ. դարու և Թոնդրակեցւոց աղանդի հիմնադիր Սմբատի գործը, մի քանի մասերը նոյն իսկ Դ. դարուց մնացած: Իբրև գլխաւոր փաստ դրա համար ընդունում է նա գրքին կցուած վերջաբանի հետեւալ տողերը. «Եթէ ի սոցանէ զսխալումն և զպակասութիւն ինչ գտանիցէք, ոչ եթէ ի մէջ եղեալ է, այլ անվարժ գրչաց գորով ի սմա մտեալ է» — ընդունելով այս իբրև արտադրողի կողմից աւելացրած, որ ուրեմն վկայում է իբրև, թէ նորանից առաջ ուրիշ արտադրողներ են սխալներ մտցրել, մինչդեռ ոչ մի կասկած չի կարող, որ հեղինակի խօսքերն են զոքա և արտադրողի բերանում՝ ոչ մի խնայող չէին ունենայ, եթէ ուշադրութեան չառնէինք մինչև իսկ նախնութեան խօսքերը, ուր նա նոյն ձևով է խօսում իւր այս աշխատութիւնը յանձն առնելու մասին, ինչ ձևով և նախարանի մէջ (Կոնիքի վերջինիս հեղինակի դրած լինելն ընդունում է), այլ և վերնագիրը՝ «ամենապայծառ Յովհաննէսի Վահագունոյն»: Երևի այն պատճառաւ, որ «ամենապայծառ» փոքրատառ է բոլոր այս գրքով զբաղուողները կարծել են, թէ սա մի կիսատ մնացած նախադասութեան շարունակութիւնը պէտք է լինի, որի առջևից թղթեր են ընկել, բայց թէ ձեռագրի կաղնութիւնից, որ մեր առաջն է այս բոլորին ընկած թերթի նշան չի երևում, և թէ վերջաբանին այդ խօսքերը շատ լաւ յարմարում են իբրև վերնագիր: Սա տարբեր գրով է՝ նօտադրով, այնպէս որ դժուար է հաստատ ասել՝ ամբողջ գիրքը գրողի ձեռքն է, թէ ուրիշի. յամենայն դէպս հեղինակի կողմից է, դրած, «ամենապայծառ Յովհաննէս Վահագունոյն» ասացեալ է: Վերջինս դուցէ թելադրել է, զիրքը մէկին և նկատել յետոյ գրչի սխալները. կամ իւր գրուածքի մի քանի արտադրութիւնները տեսնելուց յետոյ այդ յիշատակարանն է աւելացրել, և կամ պարզ ընդունակ չլինելով ինքն աւելի ուղիղ գրելու, մեղքը ապագայում ապրտած գրիչների վերայ է ձգել, անկարելի չէ նա և, որ հենց ինքն ինչպէս ամբողջ գիրքը, այնպէս և այս յիշատակարանը գրել է, բայց իրեն «ամենապայծառ» անուանելու համար այստեղ ձեռքը

փոխել է: Պէտք է նկատել, որ չնայելով նոսրադրին՝ զըջութիւնը բաւական նմանութիւն ունի նախընթացի հետ, այլ և բուն գրուածքի մէջ զիրը տեղ տեղ փոխուում է. բացի վերջին անգամ՝ դիտմամբ քերածներին՝ քերուածներ շատ կան, որ նոյն իսկ գրողն է արել, վրան թուղթ կպցրել և նոյն գրով պակասը լրացրել: Այս հանդամանքը մի ծանրակշիռ փաստ կարելի է համարել, որ մեր ձեռի եղած ձեռագրերը բուն սկզբնաղբիւն է. թէ չէ, արտագրողը ինչո՞ւ պէտք է չկարողանար դիմացի դործից ուղիղ արտագրել: Յամենայն դէպս զբքի արտագրինը ո՛չ մի փաստ չի ընծայում, որով կարելի լինէր արտագրութիւն համարել այս իսկ բնագիրը հին:

Ինչ վերաբերում է այս փաստերին, որ Կոնստնտինոպոլսի լեզուի կոկութիւնից է հանում, — թէպէտ լեզուի անխնայութիւնները, գուհիարանութիւնները զուր տեղը չեն նորան նեղը ձգում — պէտք է մոռանալ այն թանկագին վիայութիւնը, որ յառաջ է բերում Հ. Բ. Սարգսեան իւր վերոյիշեալ գրքի մէջ իւր միաբանակից Մհերեանի անտիպ յիշատակարանից աննկո՛վ, և որի համաձայն նոր աղանդի հիմնադիր Յովհաննէսը եղել է ի միջի այլոց Վենետիկում, Միսիթարեանց մօտ ուրեմն շատ զըժուար է նորա գրարարի հմուտ թեան սահման գնել, մանաւանդ թէ այն կտորները (ինչպէս աղօթքները), որոնց մէջ Կոնստնտինոպոլսի յատակ ո՞՞ւ նկատում՝ նմանութիւններ են, նոյն իսկ ամբողջ նախադասութիւններով կամ արտայայտութիւններով ընդօրինակութիւն համապատասխան եկեղեցական գրուածների: Այնպէս որ «Բանալի ճշմարտութիւն» ամբողջութեամբ մի հին, մի Թ. դարի հեղինակի վերագրելու ո՛չ մի հնարաւորութիւն չկայ. ուրիշ է հարցը, թէ նորա մէջ քարոզողութեամբ աղանդն ինչ ծաղում ունի: Այդ նկատմամբ մենք ևս վերոյիշեալ յօդուածի մէջ զիտել էինք, որ նոր աղանդի ուսման մէջ կան ամենատարբերութեան գրոշմ կրող կեանք և շատ դժուար է որոշել ինչ ճանապարհով նոքա դարերի ընթացքում եկել այստեղ են հասել, դժուար մանաւանդ այն պատճառաւ, որ նոր աղանդի հիմնադիրը շատ

արկածախնդիր անցեալ ունի, Վենետիկում եղել՝ ո՞վ զիտէ ինչ աղղեցութիւնների է ենթարկուել, գուցէ վաղդէսեանների անարաւատիսանների բողոքականների հետ է շփուել. ո՞վ կարող է տեսլ իւր վարդապետութեան ո՞ր կէտը որտեղից է առել նա: 16—17 երկար դարերի վերայից ցատկել և պնդել, թէ «Բանալի ճշմարտութեան» գրքի մէջ կէտ առ կէտ նոյն ուսմունքն է քարոզուում ինչ որ քարոզել են երկրորդ դարու վերջերին միջխանականները՝ աններկի համարձակութիւն է: Ծիծէ ստոյգ է, ինչպէս արդարեւ հաւանական է — որ այս գրքի հեղինակը և նորա հեռուող աղանդաւորները Թոնդրակեցիների ժառանգորդներ են՝ այդ զէպքում ևս մնում է որոշել, թէ ինչ աղղեցութիւնների է ենթարկուել նոցա ստացած ժառանգութիւնը, ինչ է եղել այն բուն իսկ Թոնդրակեցիների ժամանակ Թ. Թ. դարերում, ինչ աղբիւրներից են քաղել սոքա իրենց ուսմունքը եւն. — հարցեր, որոնց պատասխանը խիստ զիւրիկ կերպով է տալիս Կոնստնտինոպոլսի գրքի մէջ ո՛չ մի նոր դրական փաստ նոցա լուծման համար:

Զուարճալի է, թէ ինչպէս նա Թոնդրակեցիների աղանդի հիմնադիր Սմբատին, հակառակ մեր կարծեաց՝ նոյնացնում է Բագրատունի Սմբատ Խոստովանող իշխանի հետ, այդ անհասկին ենթադրութիւնը պաշտպանելու համար շփոթում նորան ժամանակակից Բագրատ Բագրատունի իշխանի հետ, նորան ընծայում Տարօնի իշխանութիւնը, Խուլիեցւոյ ի նպատակ Բագրատի հանած ապստամբութիւնը, Բագրատի ուրացութիւնը եւն. միաժամանակ հնարաւոր համարում, որ դա երկու դար և կէս առաջ ապրող Խոստով Ապրուէկի նշանաւոր զօրավար Սմբատ Բագրատի լինի՝ մեր եկեղեցւոյ հզօր պաշտպան, Մօրիկի օրով բաժան բաժան եղած հայերին միացնող, վրաց փորձանքը հեռացնող, Արաֆատին կաթուղիկոտական աթոռի վերայ բարձրացնող, Դուխնում մայր եկեղեցի կառուցանող, Սաղատանի մոլորեալ հայերին մայրենի լեզու սովորեցնող, Կոմիտաս կաթուղիկոսին արեւելքի նախախնայ եպիսկոպոսը դարձնող Վրկանայ մարգարէն: Թող չզարմանայ սակայն ընթերցողը, որ անուանի ուսուցչապետի

երեւակայութիւնն այսպիսի զօրեղ թախքներ է անուամբ չէ՞ որ նա կարողանում է նոյն խակութիւնը կերպով ենթադրել, որ Բաֆֆու «Խաչադոյնները» Թոնդրակեցիների յաջորդներ են, որովհետեւ Հատիվերացին իւր պատմութեան մէջ ասել է, թէ Թոնդրակեցիք զուրար դաշտում եղած քարէ խաչերը կոտրատում էին: Այդպիսի փաստաբանութեամբ ինչ ասես կարելի չէ ապացուցանել, և այդպէս է նա ապացուցանում, որ Պաւլոսիկեան-Թոնդրակեցեաց ազանդը նոյն լինելով «սրբեգրական» միջնադարի հետ (Adoptionism), «նոյն խակ Հուսաւորչից առաջ» է եղել Հայաստանում*, որ Հուսաւորչին ինքը հաւանականօրէն միջնադարի է եղել, միջնադարեանութիւնն է եղել նախնական քրիստոնէութեան քարոզութիւնը Հայաստանում՝ և էն: Փոխանակ մի աս. մի դոցանով զբաղուելով՝ մենք ստորեւ բերում ենք մի վաւերացում, որ զուտ պատմագիտական տեսակէտով աւելի կիշուէ, քան այդպիսի ենթադրութիւնների տաան անգամ՝ աւելի ստուար ժողովածուներ:

Մենք Յովհան Օճնեցու «ընդդէմ Պաւլոսիկեանց» ճառի «Ծախկին մճղնէութեան պայդակնութեան խնշերանք» որք խրատեալք է և ոչ իմաստնացեալք, ի Յերսիսէ կաթողիկոսէ» խօսքերը՝ հակառակ Չամչեանի և այլոց, Յերսիսէ Բ. Աշտարակեցու համար ասած էինք ընդունել մեր դրբում** որոշ պատճառաբանութեամբ: Կոնիքի կրկին դէպի խոր հնութիւն գնալու ձգտումով ընդունում է Յերսիսէ Բ. Աշտարակեցու համար ասած և մի շարք տեսութիւններ է հիմնում այդ կարծեցեալ փաստի վերայ: Մեր բերած «Ուխտի» գիրը հաստատում է փառաւորապէս մեր ենթադրութիւնը և այն խիստ կարեւոր տեղեկութիւնն աւելացնում, որ Պաւլոսիկեան ազանդը Հայաստանում յառաջ են բերել Խուժաստանից եկած նեստորականները: Աւանձին կարեւորութիւն ունի նոյնպէս այն հանգամանքը, որ թէպէտ այս թղթի մէջ «մճղնեայք» չեն յիշուում, բայց քանի որ Օճնեցին «մճղնէութեան խն-

շերանք» է անուանում Յերսիսից յետոյ մնացած Պաւլոսիկեաններին՝ անհրաժեշտ է զոցա մէջ մի պատմական կապ ընդունել, և ամենահաւանական ենթադրութիւնն այն է անշուշտ, որ «խուժիկ նեստորականները» Հայոց մէջ ազգային եկեղեցեաց օտարացած, մի նոր ուսմունք ընդունելու և դաշնակիցներ գտնելու արամադիր տարրեր որոնելով՝ խառնել են իրենց հետ արդէն այստեղ եղող մճղնէներին, առել և տուել փոխադարձաբար միմեանց ունեցուածքից, և այդ խառնուրդից՝ մանաւանդ արտաքին հալածանքների ազդեցութեան ներքոյ, յառաջ են եկել Օճնեցու ժամանակի պաւլոսիկեանները: Այս սահմաններում կարելի կլինի արդէն որոշ չափով ակզ բանալ նաեւ Կոնիքի զլխաւոր տեսութեան համար: Արդեօք նեստորական ազանդը, որ Պօղոս Սամոսատացու և իւր գաղափարակից միջնադարեան որդեգրականների Անտիքում թողած խմբից էր զանգուել՝ այն պատճառաւ զարմանալի զիւրութեամբ և արագութեամբ չտարածուեցաւ արեւելքում, որ որդեգրականները վաղուց հող էին պատրաստել նորա համար, որ շատ ակզ միջնադարեան ձեւի քրիստոնէութիւն էր ընդունուած արդէն, և եթէ այդպէս՝ Հայաստան եկող խուժիկները հին որդեգրականներ չէին արդեօք, և այդ չէ՞ պատճառը, որ «Ուխտի» գրի մէջ առանձնապէս շեշտած է նոցա մուրթութիւնը հաղորդութեան խորհուրդի և մկրտութեան վերաբերմամբ, արդեօք մի այսպիսի «խուժիկ» չէ՞, որ դարեր յետոյ Մըմբատ Թոնդրակեցու ուսուցիչը եղաւ և բուն աղբիւրից բերած ուսմունքով Պաւլոսիկեան ազանդը թարմացրեց, Թոնդրակեցեաց սկիզբը: Սակայն այդ հարցերը մեզ շատ հեռու կտանեն, եթէ ապագայում յաջողութիւն նոցա պատասխանը տալ աւելի զբաղան փաստերով, քան Կոնիքի տուել է՝ նորան կմնայ այնուամենայնիւ արեւելեան քրիստոնէութեան պատմութեան մի շարք երեւոյթներ բացատրելու և մոլթ կէտեր պարզելու համար ճանապարհըցոյց տուողի պատիւը: Յամենայն դէպս Յերսիսէ Բ. Աշտարակեցու 554—555 թ.ին Դուխում գումարած ժողովի «Ուխտի» գիրը՝ որ առնելով Անտոնեան Միաբանութեան ծանօթ

* Շն. Գ. Տէր Մկրտչեան շատ է շատել այդ տեսութիւնը իւրացնելու:

* Die Paulikianer, p. 493:

Թղթոյ զրբի մեզ մօտ գտնուած ընդօրինակութիւնից հրատարակուած ենք այսօր առաջին անգամ՝ ամենահին վաւերացութիւնն է մինչև այժմ՝ եղածներէ մէջ ուր յիշուում է առաջին անգամ՝ Պաւլոսի անունը—և զարմանալի է՝ կրկին ինչպէս զիտել կինք մեր զրբի մէջ, այնպիսի ձեռքի որ հնար չկայ «Պաւլոս» անունից հանելու։—Իսկ այս ամենահին յիշատակարանի մէջ առած է, որ ազանդի բուն հիմնադիրները եղել են 547 թ.ին Հայաստանում Գրիգոր ռափիկի վանքը հիմնող խաժիկները։ Այդ վանքի անունը և նորանից ելած խաժիկները առանձին զեր են կատարում նաև Վրաց բաժանման ու յետագայ պատմութեան մէջ։ Մեր հրատարակած թուղթի ինչպէս և Ներսէսից մնացած մի շարք յարակից թղթեր՝ պատմական խիստ մեծ կարևորութիւն ունին նաև ուրիշ զանազան տեսակետներից։ Ներսէսի կողմած այս ժողովն է, որից սկսուում է իրական բաժանումն մեր և քաղկեդոնական եկեղեցիների մէջ. այդ ժողովում է հաստատուել հաւանականաբար հայոց թուականը և ինչ. բայց մենք թողնում ենք այդ բոլորի ուսումնասիրութիւնն մի այլ յարմար ժամանակի։ Թողնում ենք նաև ուրիշ երկու թղթերի հրատարակութիւնը, որոնք նոյն ժողովին և նոյն ազանդին են վերաբերում, որովհետև Անտոնեան «Թղթոց դիրքն» ինչպէս յայտնի է, սպառնում է արդէն ամբողջութեամբ ծփխտում և մենք միայն այս մէկը հրատարակելուն համար վստահանում ենք ներողութիւն խնդրել հրատարակողներից։

Ուխտ միաբանութեան Հայոց աշխարհիս ի ձեռն Ներսէսի Հայոց Կաթողիկոս(ի) եւ Մերջապոյ Մամիկոնից եպիսկոպոսի, եւ Պետրոսի Սիւնիաց եպիսկոպոսի, եւ այլոց աթոռակցաց եւ տանուտերանց եւ ազատաց եւ համարէն ժողովրդականաց։

Վասն զի եհոտ մեզ վասնզ հոգեւոր զիպուածի, որ եղև հանապազորդեան հիւանդութիւն՝ եկաք ի խորհուրդ միաբանական, զի բարձրուք զհառաչագին հեծութիւն ցաւոյս այսորիկ յողոց մերոց և զխիզ ի խորհրդոց՝ լիալ չել ի մեզաց աւատարտեաց, որում լինել երբէք չէր անխաղալութիւն, և վասն զի եղև՝ վասն այ-

նորիկ հարկեցաք առնել զմիաբանութիւնս զայս համաշխարհական մեք ամենայն հայք, ի քոան և չորրորդում ամի Խորրովու արքայից արքայի, ի սուրբ ի քառաներորդան, ի կերակէի ի զոգմմենին, վասն չար ազանդին խաժկաց նեւտորականաց, զորս նշովեաց Սուրբ Հոգին ի ձեռն սրբոց ուղղափառ եպիսկոպոսաց ՅԺԸ. իցն, ժողովելոց ի Նիկեայ։ և ԾԾ. իցն ի Կոստանդինուպուղիս։ և Մ.ոյն յԵփեսոս, որոց անիծեալ զնեատոր՝ խղեցին ի բաց ընկեցին, արարեալ զնա հալածական յուտար աշխարհ, ի կողմանս Մծընացոյ, որս երթեալ խմորեաց չարագիւտ արուեստիւ իւրով զոգիս նոցա, արարեալ զնոսա փշաբերս և խաւարաբնակս, յոր ըմբռնեցան և կողմանքն Խաժառոտանի։ Յորոց ոմանք հատեալ յառաջագոյն յաշխարհ մեր վաճառաշահութեամբ կեցին ընդ հարսն մեր և ընդ մեզ միաբանութեամբ ընդ մեզ, և ի տան և յե(ւ)թներորդ ամի Խորրովու արքայից արքայի, ի մարդպանութեանն Նիհորականաց արարին իմն շինած, յանուն Մանածրհի ռափիկի, որ հաւատացեալ ի Քրիստոս և մկրտեալ՝ անուանեցաւ Գրիգոր, և սպանաւ լիսըն նորին հաւատոյ, և ապա անուանեցին զնա տեղի ժողովոյ պղծութեան իւրեանց, ածին և վարդապետս առաջնորդ կորստեան ինքեանց, որք եկեալ ձեռնարկեցին զապականութիւն իւրեանց, բերելով ի սուրբ և ի ճշմարիտ հաւատ մեր, և պատրեցին ի ժողովրդականաց տղիւտաց զորս և զկանայս, հաղորդել հաւատոյ յաղտեղութեան աղաւթից նոցա, տանել հաց ընծայի ի տեղի անուրէնութեան նոցա, ընդունել ի ձեռաց նոցա հաղորդութիւն, իբրև յուխտէ նուիրաց Պաղիկեանց. յանդգնեցան տալ զիւրեանց Զնշագիր կնիք անկնիք մանկանց ժողովրդեան մերոյ, առ ի մեռանել նոցա առանց մկրտութեան զմահն յաւիտենական, և զգորշ և զպոռնիկս և զայդ մնաստիարս, զոր մեք արտաքոյ եկեղեցւոյ և աւրհնութիւն առնէաք, և չհամարէաք արժանի սրբոց հաղորդութեանն, երթային առ նոսա, և նոքա ընդունէին յիւրեանց ի պիղծ և յանաւրէն աւրհնութիւն, և հաղորդութիւն ժողովարանին հախառակ մեզ։ Զայս աղէտ հոգեւոր տեսանելով ի նոցանէն, հառաք, թէպէտ և անադան, ի վերայ պատճառող ստութեան նոցա, զի կեղծաւորութեամբ ունելով զանուն քրիստոնէութեան, և ուրանան զճշմարտութիւնն. իսկ մեր ոչ կարացեալ համբերել այսպիսի չար գործոց նոցա՝ համարէն ամենեքեան արտաք զգիրտ զայս ուխտ և հաստատութեան ամենեցուն կամաց յաւժարութեամբ, առաջի Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, քանդեալ աւերեցաք զտեղի տալսինն անաւրէնութեան նոցա, և բարձաք ի մէնջ զգիշերայինն զայն խաւար՝ եւ

Ներսէս հայոց կաթողիկոս և Մերշապուհ Տա-
րաւնու և Մամիկոնէից եպիսկոպոս, Գրիգոր
սեպհական զնդին եպիսկոպոս, Պարզ և Լարբայ
եպիսկոպոս, Տիրակ Բաղրեանդեայ եպիսկոպոս,
Գրիգոր Բառենոյ եպիսկոպոս, Ներսէս Մարգա-
ղոյ եպիսկոպոս, Վաղոտ Արշամունեայ եպիսկո-
պոս, Պետրոս Սիւնեայ եպիսկոպոս, Գրիգոր Ար-
ծրունեայ եպիսկոպոս, Մարկոս Բաղրեանդեայ
եպիսկոպոս, Մաշտոց Խոռխոռունեայ եպիսկո-
պոս, Յոհան Ապահունեայ եպիսկոպոս, Արքիսոյ
առորեայ ուղղափառաց եպիսկոպոս, Յովնան
Վանանդայ եպիսկոպոս, Հաւուկ Արշարունեայ
եպիսկոպոս, Քրիստափոր Պալունեայ եպիսկո-
պոս, Յոյս Գողթան եպիսկոպոս, Թադէոս Մեհե-
նունեայ եպիսկոպոս, և ամենայն եպիսկոպո-
սունք հայոց աշխարհիս. իշխանք, Համապատը
ի Գողթառամեան, ի տանէ Մամիկոնից, Գարշոյր
հայոց Մաղխաղ, Սամեղ յարդառաւառդան սպա-
րապետ, Գրիգոր ի Հմայական, Սահակ ի Վարդա-
նան, Աստուածատուր Վանանդայ տէր, Դատոյ
ի Գարշուղեան, Գրիգոր և Վարդան ի Վասակայ,
Զաւրակ ի Գլաւոնան, Վարադ Յոհան ի Յոհանան
Վարդան ի Մուշեղեան, Համապատուր Սահակ ի
Հմայեակեան, Գնեալ Գնունի, Վարադ Գաբեղ-
եան, Գրիգոր Աբեղեան, Մերշապուհ ի շինական,
Համապատուր Զինականեան, Աստուածատուր
Հաւենունի, Արշոտ ի Վարադ տիրոցեան, Մուշեղ
ի Հմայեակեան, Վրիա յԱրտաշրան, Աստուածա-
տուր Արշաւրեան, Սամուեղ Իմամական, Վաթ
ի Հմայական, Ներսէսի Սամոնեան, Վարդան
Վահուունի, Հմայեակ Վարաժնունի, Մանուեղ
Սպանդունի, Վարդ և Արտաւաղդ ի Մամական,
Համապատուր Սահական, Սահակ ի Մանուեղեան,
Վարդան ի Մուշեղեան. և ոչ ոք արտաքոյ մնաց
յաշխարհականաց ի յայս ի կամաւոր գործոյ, ի
քահանայից, ի վանականաց, ի ժողովրդականաց,
ի բարեխոսմից և յամենայն շինականաց, և բար-
ձաք ի միջոյ զնոցա կրճիմն չար, ի լոյս խաղա-
ղական ոգւոյ և մարմնոյ, եւ սահմանեցաք ըստ
հրամանի սուրբ առաքելոցն և երանելի ուղղա-
փառ՝ ամենաւերջ մի՛ վիճել ընդ նոսա հակա-
ռակաբանութեամբ, այդ հեռանալ ի նոցանեն
արդարեւ որպէս ի թշնամեայ Քրիստոսի Աստու-
ծոյ, և մեղ կալ ինմին ու խտի հաստատուն, որ-
պէս արարաք և դործեցաք հանդերձ Աստուծով,
յաղաղոս սրբոյ հաւատոյ խոռոմովանութեան,
Ապա թէ իցէ ոք որ սայթաքելից ի մէջ կամ ի
զուակէ, և կամ ի զաւակաց զաւակէ մերմէ մին-
չև յաւիտեան, և կամիցի թիւրել և դառնալ
յուրտէ հատարակաց, և խորհիցի առնել ինչ ընդ-
դիմութիւն կամակոր մտաւք, բանիւ և կամ
գործով հաւանել երբեք միւսմանգամ (և) շինութիւն
քանդման աւերեցելոյն միաբանեալ նեստորեանո-

սաց, և հեռանալ ի մէջ այսոս մատամբ, և ա-
րեալ զանձն յիստ կալով ի մեծ խորհրդոյ քրիստո-
նէութեան՝ նզովեսցի հոգւով, նզովեսցի մարմնով
ամենայն կենցաղի իւրով ի սուրբ Երրորդոյ թեմէն
և որոշեալ լիցի հալածանաւք, և արտաքո ընկե-
ցեալ լիցի յամենայն ուղղափառաց ի ժամանա-
կի դիպեցելոյ, նովին անիծիւք՝ եթէ ի կաթողի-
կոսաց ոք իցէ, եթէ յեպիսկոպոսաց, եթէ ի քա-
հանայից, եթէ յիշխանաց, եթէ յայլ ժողովրդա-
կանաց: Եւ արարաք զայս հաստատութիւն պա-
տուիրանի մեղ և որդւոց և որդւոց որդւոց մե-
րոց մինչև ի կատարումն ժամանակաց, և կնքե-
ցաք առաջին սրտիւք մերովք յուսովն Քրիստո-
սի Աստուծոյ մերոյ, և ապա մատանեալք մերովք:

ՕՏԱՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ

ՕՐԹՈՂՈՔՍ ԵԿԵՂԵՑԻ.

ՌՈՒՍԱՑ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ռուսաց եկեղեցական թերթերի մէջ միշտ
նշանաւոր տեղ են գրաւում ռուս միսիօնարներ
գործունէութեան վերաբերեալ խնդիրներ: Այդ
միսիօնարները քարոզչութեան ասպարէզը պէտք
է ասել շատ ընդարձակ է. նոքա մի կողմից քրի-
ստոնէութեան լոյսը պիտի տարածեն Ռուսաստանի
բազմութիւ մանր հեթանոս ցեղեցի մէջ, միւս
կողմից ստիպուած են անընդհատ մաքառելու
ռուս աղանդաւորները քարոզչութեան դէմ: Մի-
սիօնարները գործունէութեան յաջողութեան նը-
պաստելու համար պարբերաբար զանազան թե-
մերում ժողովներ են գումարուում, որոնց նպա-
տակն է ցոյց տալ օրթոդոքս առաքելութեան
կարեւորները և միջոցներ այդ կարեւորները լցուցա-
նելու:

Перк. Вѣстн. հաղորդում է որ վերջերս
Վիատկայի միսիոնարական յանձնաժողովի ընդ-
հանուր նիստում կարդացուել է մի զեկուցում,
որից երևում է, որ չերեմիսները մէջ շատ դան-
դաղ է տարածուում քրիստոնէութիւնը. օրթո-
դոքս միսիոնարները ստիպուած են խոստովանե-
լու որ հեթանոսական ձգտումները նոցա մէջ
այնքան զօրեղ են, որ քրիստոնեայ դարձած չե-
րեմիսները միայն առ երեսու կատարում են եկե-
ղեցական ծէսերը, իսկ իրօք նոյն հեթանոսներն
են, Այս երեւոյթի առաջն առնելու դիմաւոր
միջոցն է համարուում չերեմիսները համար այն-
պիսի քահանաներ կարգելը, որ նոցա լեզուն ի-
մանան և կարողանան այդ լեզուով ժամ ասել:

մինչդեռ այժմ քահանաներից շատ քչերը կարող են հասկանալ իրենց ծխականների լեզուն և խօսել նոցա հետ իրենց մայրենի լեզուով:

Մինչդեռ երեւոյթը նկատուում է և Սամարայի թեմում չուվաշներէ մէջ:

— «Արարատի» անցեալ տետրակներէց մէկում մենք յիշատակեցինք այն բանակիւիւրը, որ տեղի ունի մայրաքաղաքի թերթերի մէջ ռուսաց ծխական քահանաներ կարգելու եղանակի մասին: ՇՊԸ. ՅԷԺ. լրագրի մէջ պաշտպանուում էր այն միտքը, թէ քահանաներ ընտրելու իրաւունքը պատկանում է ծխականներին և թէ ժամանակ է արդէն այդ իրաւունքը վերադարձնել ժողովրդին: Церк. Вѣстн. պաշտպանում է քահանաներ կարգելու այժմեան եղանակը, այնպէս թէ ռուս ժողովուրդն այնքան դեռ չէ հասունացել, որ կարող լինի կողմնակի հաշիւներէց ազատ՝ իւր համար արժանաւոր հովիւներ ընտրել: մանաւանդ զիւրեւրում ճարպիկի մէկը օղիի ուժով կամ այլ հնարներով հեշտութեամբ կարող է իւր ընտրութիւնը գլուխ բերել, մինչ նա գուցէ բնաւ զուրկ է քահանայ դառնալու արժանաւորութիւններէց:

— Ռուսաց եկեղեցական թերթերում ցանկութիւն է յայտնուում, որ ժամակարգութեան վերաբերեալ դրբերը քննուին ու սրբազրոււին լեզուի տեսակէտից. բանն այն է որ այդ դրբերի թարգմանական լեզուն տեղ տեղ այնքան մութն է և անհասկանալի, որ նոյն խօս մասնագէտները միայն բնագրերի հետ համեմատելով կարող են ըմբռնել այդ մութն ընթերցուածների իմաստը:

— Մայրաքաղաքի լրագրներում շատ է խօսուում այժմ նաև ռուսաց հոգևոր դպրոցների բարեփոխութեան մասին: Ի միջի այլոց առաջարկուներ կան որ այդ դպրոցների ծրագրերէց հանուի հին լեզուների դասատուութիւնը, որ աւելորդ բեռն է համարուում զիւրական ժողովրդի քահանայ դառնալ ցանկացողների համար: Եկեղեցական թերթերը հակառակ են այդ առաջարկութեան, անհրաժեշտ համարելով յունարէնի և լատիներէնի ուսումը հոգևոր կրթութիւն ստացողների համար:

ԿԱԹՈՒԼԻԿ ԵԿԵՂԵՑԻ.

Հռոմից հաղորդում են որ վերջերս ի պատիւ այնտեղ գումարուած քրիստոնէական հնագիտութեան համաժողովի անդամների եկեղեցական շքեղ հանդէս է կատարուել Գոմիցիլայի կատակոմեններում, իսկ երեկոյեան փառաւոր ընդունելութիւն է տեղի ունեցել Լատերանի պալատում: Կատակոմենների տաճարը զեղեցիկ դարգարուած է եղել կանաչով ու ծաղիկներով, ժա-

մասացութիւնը կատարել է կարդինալ Սատուլին: Լատերանի պալատի երեկոյեան հոնդէսը, կարգինալների, արքեպիսկոպոսների, պալատական անձանց և կանանց մասնակցութեամբ, զուտ աշխարհիկ բնաւորութիւն է ունեցել, որ առաջին անգամն է տեղի ունենում պապի պալատում, սկսած 1870 թուականից:

— Հռոմում Տրանստեբերի ս. Ցեցիլիայի տաճարում պեղումներ են կատարուում պապի քարտուղար կարդինալ Ռամպոլլայի ծախքով: Տաճարի յատակի տակ դտնուել են հին հռոմէական տան մնացորդներ. շինութեան մէջ մի քանի աւազան կայ, որ ցոյց է տալիս ըստ երևութիւն թէ այդ տանը լողարան է եղել: Այս նոր գիւտը հաստատում է այն աւանդութիւնը, թէ ս. Ցեցիլիայի տաճարը կառուցուած է այնտեղ, ուր առաջ նահատակ կոյսի տունն է եղել:

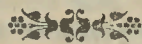
ԲՈՂՈՔԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ.

Մի ամերիկական եկեղեցական թերթում ամերիկացի բողոքական քարոզիչներից մէկը մի նամակ է հրատարակել «Բողոքականութեան սրնանկութիւնը» վերնագրով: Այդ նամակի մէջ հեղինակը հաւատացնում է որ իւր քարոզչութեան ասպարէզ եղած տեղերում (Լօսն—Ալլէնդ, Մինեսոտա, Նիւ—Եօրկ և լն) ինքը յաճախ նկատել է, որ չափահաս բնակիչների մի ահագին տոկոս մկրտուած չէ: Հեղինակն ասում է թէ երբեք չէ լսել, որ «աւետարանի քարոզիչները» երբ և լցէ խօսում են մկրտութեան անհրաժեշտութեան մասին:

Հեղինակի կարծիքով բողոքական քարոզիչները խոյս են տալիս մկրտութեան և հաղորդութեան խորհուրդների մասին խօսելուց, որովհետև չեն հաւատում իրենք կամ չեն հասկանում այդ խորհուրդների նշանակութիւնը ճշմարիտ քրիստոնէի համար: «Բողոքական քարոզիչներն այժմ չեն համարձակում ամբողջ աւետարանը քարոզել, որովհետև նոքա ընտելացրել են ժողովրդին արհամարհանքով վերաբերուել աւետարանի հիմնական ճշմարտութիւններին»:

— Լրագրներն հաղորդում են մի շատ նշանաւոր գիւտի մասին, որ կատարուել է Եգիպտոսում. այդտեղ գտնուել է մի հին պապիրուս ձեռագիր, որ պարունակում է մինչև այժմ միայն աննշան հատուածներով յայտնի «Աւետարան առ Եգիպտացիս»: Սորա հեղինակ համարուում է ս. Պետրոս: Գերմանացի գիտնականներն ահագին նշանակութիւն են տալիս այս նոր գիւտին և այդ գիտնականների թուումն են Շպիդերբերգ, Շմիդտ և Եակոբի (Սարաբուրգի համալսար.) հեղինակաւոր հնագէտների նման անձինք: Նոքա դրտել են յիշեալ աւետարանից միայն երկու երես:

այն էլ պատահում: Այդ կողմը գրուած է խղա-
տեղէն: Մի էջում պարունակուում է Փրէշի ա-
ղօթքը և խօսակցութիւնը աշակերանների հետ:
Այդ հատուածում պատմուած է ըստ երևութիւն
Քրիստոսի Գեթսեմանի պարտիզում աղօթելը՝
նման Մատթէոս, Մարկոս և Ղուկաս աւետա-
րանիչների պատմածին: Պատմողն ահանաւես
մարդ է, և որովհետեւ Գեթսեմանիի պարտիզում
Յիսուսի հետ եղել են միայն Պետրոս, Յակոբոս
և Յովհաննէս առաքեալները, ուստի ենթադրում
են որ այդ աւետարանը կարող է պատկանել ա-
ռաջին երկու առաքեալներից մէկն ու մէկին:

ՄԵՐ ԳԱՐՈՒ ԱՄԵՆԵԼՈՒՄՆԵՐԻ ԳՆՈՒՄԱՅԻՆՈՒԹԻՒՆԸ.

ՀԱՆՍ ԿՈՐԶԲԵՐԳ

H. Kaarsberg

(Politiken—մայիսի 25, 27, 29 եւ յունիսի 1, կամ
№ № 145, 147, 149 և 142).

Մի անգամ Տուրգինեն ասել է. «Ես սի-
րահար եմ Եւրոպայի, կամ աւելի ճիշդ է ասել,
եւրոպական դաստիարակութեան, որ այսօր մե-
ղանում (Ռուսաստանում) կատակի և հեզնու-
թեան նիւթ է համարվում: Ես պաշտօղ եմ քա-
ղաքակրթութեան,— այո՛, այս բառն աւելի լաւ
է: Քաղաքակրթութիւնը հասկանալի գաղափար
է, մաքուր և սուրբ է, իսկ միւս բոլոր ձայները,
զոր օր. ազդութիւն, փառք, մեծութիւն՝ բու-
րում են արեան հոս ...»

Երբեք չեմ մոռանայ 83-ի մի դեղեցիկ աշ-
նան առաւօտ Բուդա—Պեշտում: Մեծ իրարան-
ցում կար փողոցներում, լրագիրները ձեռքէձեռք
էին անցնում, ամէն կողմից լսվում էր, թէ «Եւ-
րոպան» մեծ կորուստ է կրել, թէ Իւան Տուր-
գենը մեռել է, թէ միակ է նա-Իւան Տուրգենը
ամբոխի ցաւակցութիւնը անկեղծ էր, չարագոյծ
բօթը տարածվում էր, ստուարանում էր ...:

Ժամանակները փոխուեցան: Հիմայ «Եւրո-
պական քաղաքակրթութիւնը» այլ ուղղութիւն
է ստացել. եւրոպական մեծ մեծ պետութեանց
քաղաքակրթութիւնը զգոյշ և խոհեմ է ընթանում:
Մենք տեսնում ենք ամէն տեսակ գայթակղու-
թիւն, ճնշումն ազգերի, հրեաների հալածանք,
Տաճկաստանի կոտորածը, «իշխանապետի» և «թո-
ղովրդեան» յարատեւ հակառակութիւն և կռիւ ...
Եւրոպան զգոյշ է: Այս ամէնը կատարվում է
կեղծ բարեպաշտութեամբ, սկզբունքների անու-
նով, ամէնից աւելի Փարիզի տաճարներից, այն-
պէս որ «Եւրոպայի», «քաղաքակրթութեան» ազ-
մուկի և ցուցահանդիսի մէջ էլ չի լսվում հայոց
ազգի աղետարով ճիշդ ...

Իշխաններ, ինքեցէք ձեր սկանծը անուշա-
րոյր բամբակով: Լուռ կայեք կարող հրապարա-
կադրիչներ, կարեւորութիւն մի տար այս մարտի-
րոսների սրտածմելի ազդողին, հանդիսա կայեք,
մինչև որ վերջապէս մի օր Եւրոպայի համար
անտանելի դառնայ այս բեռը: Եւ այդ օրն ան-
շուշտ կը հասնի, երբ որ ամբողջ բաց կանէ իւր
աչքը և կը տեսնէ, թէ Եւրոպան կարողանում է
անտարբերութեամբ տանել այս ամօթը, երբ որ
ժողովրդեան սրտի մեջ կը մեռնի այն «հաւատը»,
«կրօնը», որ նա դաւանել է Տուրգինենի կենդա-
նութեան ժամանակ:

Ամէնքը կը յիշեն, թէ ինչպէս հայերը խու մը
խումբ սրի մատնուեցան զիւսկան անդթու-
թեամբ, որ անհնարին է նկարագրել թանարով:
Այս կատարածի սկիզբը Եւրոպայի համար ան-
յայտ մնաց: Բայց 1880-ին, երբ որ սուլթանը
բրդերից համկիլէ հեծեալօր կապնեց, աշխար-
հածանօթ եղան հեղինակաւոր պաշտպանութեամբ
կատարուած աննպատակ սպանութիւններ, ա-
ռեւանդութիւն, անմարդկային դադանութիւն:
90—96 թուականներում հաղարուոր և բիւրա-
ւոր անմեղներ և անղէներ սպանուեցան, ապա-
կանուեցան, մարտիրոսացան, անլուր զրկանքների
հանդիպեցան սուլթանի հրամանով, որովհետեւ
Եւրոպայի մեծ պետութիւնները անգործ նայում
էին այդ անսարանին:

Անգործ ... այո՛, մենք վկայ ենք, որ Եւրո-
պայի բանակցութիւնը Դրան հետ—կատարեալ
իշխաւորութիւն և խայտառակութիւն էր:
Բայց այս պատմութիւնը երկար է—կարդացէք
Գոդէի «Հայերի հալածանք», 1897-ին Նեո—Հա-
տելում տպագրածը և անդլիական «կապոյտ
գրքերը»:

Ո՛ր է այնքան ժամանակ, որ բոլորը զրուի
ինչ որ Տաճկաց տէրութիւնը դործել է անղէն
ժողովրդեան դէմ: Թէ ինչ գնով դնեցին մեծ պե-
տութիւնները «աշխարհի խաղաղութիւնը», յի-
շատակներ միայն մի քանի բան, հաղարից մէկը ...

1890-ի կոտորածը անհուստտալի չափ ստա-
ցաւ. քրդերը կողոպտում, այրում, հուճեք ոչըն-
չացնում, առեւանգում, ընդգրկմացողին սպանում
էին, անպաշտպանին դերի էին տանում: Իսկ ա-
ղերսագրերի դէմ սուլթանից հրաման էր դալիս
որ իւր «համիալէի» մասին բողոքները լռեն:

93—94-ին սովի պատճառով աւարառու-
թիւնը նորից սկսուեցաւ և հայերի ընտելութեան
տեղը բռնելու հիւսն քրդերն ու չեքեքները սրով
և մէջքով: Բուլանի և Մուշի սոսկալի աղէտ-
ներով 10000 մարդ կողոպտուեցան: 94-ին Սա-
սունը արեան մէջ ողողուեցաւ: Անդլիական հիւ-
պատոսին յայտնի էր, որ այս բոլորը լարուել է
սուլթանի որդայթով. խնդրում էին նորա մի-

Ջամատութիւնը, բայց նա չէր ուզում «բարեկամ տէրութեան» գործերում խառնուել: Միտիւնար դ-ը Գրին վիպարում է, թէ սպանութիւնները կատարվում էին սպաների գիտութեամբ, սուլթանը շքանշան շնորհեց Չէկքի փաշային և յատուկ պաշտօնեայ ուղարկեց, որ արժաթի զէնքեր նուէր տանէ քրդերի 4 պեաւերին: (Այսպէս յիշատակվում են նաև Մուշի, Անգոսի, Ահհիսարի, Տրապիզոնի և այլն մինչև Ռեֆայի և Բերեջիկի քրմամենելի ամենաութիւնները):

Անկարելի և անվայել է թուել բոլոր անգթութիւնները: Քրիստոսի համար նահատակուածներ թիւը հազարներ են. մարդկային նուրագոյն պատմութեան մէջ այսպիսի անմեղների տանջանքները անլուր բաներ են: Խաղաղ մարդկերանց վերայ յանկարծ ասպատակում են, ֆանատիկսութեան և կրքի զոհ են դարձնում նոցա, լացողի աչքը հանում են, որ բերանը խցեն, լեզուն պոկում են, վիզը կտրում են, անպաշտպան կանանց անպատվում են... Ահ, երանի այս ամէնը սուտ լինէր, բայց, ափսոս, կատարեալ իրողութիւն է, Եւրոպան այս բոլորը զեռէ, զեռէ որ ստոյգ ճշմարտութիւն է. հիւպատոսներն արձանագրել են անունները, ժամանակը, տեղը. Լսեցէք 96-ի հետեւները. Եւրոպայի զեռութեամբ սպանուեցան տանջուեցան, անշէջ կրակով այրուեցան ձեռքից զէնքը խլած 200,000 մեր եղբայրակիցները: Այս մարտիրոսութիւնը վաւերացուեցաւ զահաւալող մեծ պետութիւններ կողմից իրանց անդործութեամբ: Եւրոպայի քաղաքակրթութեան, զիւսնազիտութեան կամ քրիստոնէական քաղաքակրթութեան անմուռնչ վիպ են 400,000 այրի մահացածներ, 20,000 առեւանդածներ, 120,000 օրեր:

Իսկ ի՞նչ է Տաճկահայաստանի վիճակն այժմ, 96-ից յետոյ: Կործ պատառնան այն է, թէ կոտորածքը անարդեւ և անգութ կերպով շարունակուել է, թէ մտադրած նպատակը չուտով զլսովին կը կատարուի: Աշխարհի երեսին ոչ մի տեղ այնպիսի խոտութիւն չի տիրում, ինչպէս որ Տաճկաստանումն ենք տեսնում: Հարկաւ վարչութիւնը չի ուղենայ վիպ ունեւալ, թէ այն տեղ ինչքէ է կատարվում: Եւրոպային Տաճկաստան զնալ չի կարող. ամէն կողմից մուտքը դժուարացել են: Մի ճանապարհորդ աւելի լաւ է համարում զնալ կողմնակի ուղղութեամբ, Պարսկաստանով, թէ և այդ ճանապարհն էլ անխանգ չէ: «Բայց ես փորձեցի» շարունակում է նա, Եւրոպայից մանել, ծանօթացայ մեծ պաշտօնէի հետ, որ խոստացաւ տէրութեան հրաման ստանալ ինձ համար, սակայն վերեւից այնչափ երկար սպասել են տալիս, որ ստիպուեցայ ձեռնուռնայն

դառնալ հայրենիքս: Արդեօք ոչ մի հայ չի մտել իւր հայրենիքը Եւրոպայից—ոչ. վասն զի ոչ որ հրաման չունի, ոչ որ ապահով չէ, բացի մատնելից: Եթէ անցադրի մէջ հայի անուռն կայ նշանակած, այդ պարոնը ոչ մանել կարող է և ոչ զուրս դալ սահմանից. հայրենիքը դորս համար փակուած դերեզման է:

Երեք ամիս տեւեց, մինչև որ մի ձեռագիր տեարակ (l'Arménie agonisante) Տիխիս հասաւ: Այս պիսի բօթ բերողը ինչ արիւթիւն պիտի ունենար, նա կենդանի կը տանջուէր, որովհետեւ հաւանական էր, որ պիտի բռնուի: Այդ ձեռագրի ֆրանսերէն թարգմանութիւնը, առանց հեղինակի անուան, մի ողբ է ինքն իրան հանգստացնող և պնդացնող սրտից պարզ կերպով արտայայտած, մի անյոյս, անճար վիճակի նկարագրութիւն է, որ ուղղուած է ռուսահայ եղբայրակիցներին և Արարատի ստորոտի Ս. Իշմիածնում բաղմած Հայրապետին, Թարգմանող ֆրանսիացին, Շարմաանը, յուծով է, թէ կը շարժէ Եւրոպայի մարդասիրութիւնը, մեծ պետութիւններին ուղղելով այս հասցեով. „Aux chefs d'Etat, chancelliers, ambassadeurs et ministres des six grandes puissances“.

Բայց միթէ այս ջոջ մարդիկ ժամանակ կը դանեն թուղթն ուսումնասիրելու կամ իրանց տէրութիւնների ազդու միջամտութիւնը զուլս բերելու համար: Եթէ յիշենք, թէ ինչ խեղկատակութիւններ են կատարուել յունաց պատերազմի և Կրէտէի պաշարման ժամանակ—մենք պէտք է յուսահատուինք այս «արդարադատութեան հրաւերի» մասին ևս:

Իմ կարծիքով հրաւերն ուրիշ կողմ պէտք է դարձնել. միայն մի ճանապարհ կայ, միայն մի յոյս ունինք յաջողութեան, եթէ կարողանանք այս թշուառների իրաւացի բողոքը հասցնել Եւրոպայի քաղաքակրթ ժողովուրդներին, որպէս զի նոքա քննից զարթնեն և ճշմարտութեան հասու լինին: Այս պէտք է կատարուի և կարող է կատարել Եւրոպայի մամուլը, ոչ թէ կաշառուած մամուլը, որ իշխանների երգն է երդում, այլ ազատ և անկախ մամուլը: Այս է հողեարքի հաւաքանքը, որ մեռանող քրիստոնեայ ազգը ուղղում է եօթներորդ պետութեան:

Ասացի թէ դրութիւնը չի փոխուել: Եւրոպան առանց խղճալու իւր ուշադրութիւնը դարձրել է ուրիշ կողմ: Մամուլը դիտակցարար մուրեցնում է ժողովրդեան. մեծ թերթերը, մանաւանդ Փարիզիւնը, Տաճկաստանից կաշառք են ստանում, որ արխանհերթեան մասին լռեն կամ ստեն: Գործը հակառակ իրանց համոզման ինքաթիւրելով, նորա տարածում են այն դադարիւր թէ կոտորածքը Հայերի ապստամբութեան հետեանք է: Այս երկրում (Հայաստանում) սո-

վորական ընթացքը չը պէտք է փոխուի, կոտորածը պէտք է շարունակուի մինչև վերջին շունչը. մեր դարը պէտք է փակուի այս ամսթով: Վայ քեզ, քաղաքակիրթ աշխարհ:

(Ապա թուում նորագոյն քառամենի ղէպքերը):

Տաճկաց տէրութիւնն աշխատում է աճ ձգել այն գաղթական հայերի սրախ մէջ, որոնք Ռուսաստանում երազում են դառնալ իրենց նախնին հայրենիքը: — Այ թէ հարկւր հաղար, այլ միլիոն է սպանուել և մարտիրոսացել, և այս բոլորը կատարուել է և կատարվում է Եւրոպայի աչքի առաջ: Հասերն իբրև միթիարանք առում են, թէ հալածանքը քրիստոնէութեան դէմ է: Բայց այս սխալ է. հալածվում է ոչ թէ քրիստոնեան, այլ հայն: Ասողուց աշխատում են հայերի տեղ մուսուլմաններ բնակեցնել:

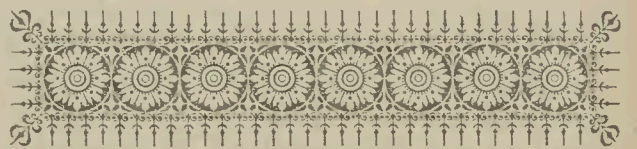
Անտեղեակ Եւրոպան կարծում է, թէ Հայաստանը ապստամբել է և իւր խռովութեան պատճառով պատժվում է: Այս էլ տղեղ ստութիւն է. Բոլոր ականատեսները վկայում են, որ հայերը լաւ առարկներ թիւններ ունին, մարմնով և հոգով ազնիւ աղբ են. հայն ազգասէր է սիրում է, ընտանիք, հայրենիք, կրօն: Վերջապէս խիստ ոգևորուած գովել է այդ աղբի բարձր հոգեկան բարեմասնութիւնները, որ երեւում են դարգացման ամենայն ճիւղերում: Խայտառակութիւն է, որ այսպէս աղբը անյոյս ինքնապաշտպանութեան զիմելու հարկադրվում է. այս քմբոսութիւն չէր, այլ լոկ պաշտպանութիւն անձի. և մեղաւորը միշտ տաճիկն է եղել: Սուլթանը երկիւղի մէջ է. հասկանալի է, որ նա օր ու գիշեր պէտք է դողայ, որովհետև գիտէ իւր նախորդների վնասկը, գիտէ և իւր արածներն իւր երկրում... Իսկ սուր է աշխարհում այն բարձր, ուր որ այդ զլուխը կարողանար հանգիստ գտնել...

Իւսն Տուրքենեւ, լաւ է որ գերեզման ետ մտել առաջ, քան Եւրոպայի մասին տաճած հաւատքը կը ստուէր: Եթէ այժմ ապրէիր քո սիրած Փարսիում, միթէ դարձեալ նոյն հաւատը կունենայիր և ազնիւ զլուխդ կը խոնարհէիր ցուցամու աշխարհահանդիսի առաջ, Դու կը լսէիր այս կոտորածի աղաղակը, քո առջև աներևոյթ թաթով կը գրուէր «Մանէ, Մանէ», Թեկեղ ու Փարսին» և ոչ ոք չէր կարողանայ մեկնել գրի դօրութիւնը. դու կը տեսնէիր կանգնած տաճարներ—թղթից շինած, որ այսօր կառուցանվում են, վաղը ծխի մէջ են, և ամէնքը փախչում են այդ տաճարներից... դու կը հառտակէր արեւն, իշխանների ոտի տակ արեւն, ամէն տեղ արեւն:—

Եթէ կարողանանք ղէթ մի օր դարթեցնել Եւրոպայի ժողովրդեան, որ իմանայ, թէ ի՞նչ և

ինչպէ՞ս է կատարուել, այն ժամանակ այս մեծ դաշտակողութիւնը կը ծնանի դայրոյթ, ատելութիւն, այն ժամանակ վրէժխնդիր հրեղէն սուրը կը շողշողայ և շատ զոհեր ոտքի տակ կը դնէ:

Բայց մենք, որ ատելութիւն չենք սիրում, որ չենք հաւատում թէ լաւ կարգը չարութեան վերայ է հաստատվում, լոկ միայն ուղում ենք ազգերի ականջին դռնել, «բաց արէ՛ք ձեր աչքերը և նայեցէ՛ք ձեր շուրջը», պահանջել ապաշխարութիւն, զղջումն, որ ակամայ մասնակից դառանք այս ամօթոյ խայտառակութեան մէջ, պահանջել օգնութիւն, անպայման և անկեղծ օգնութիւն Հայաստանի կենդանի մնացած մեր եղբայրների համար, օգնութիւն ամենայն զեռով, որպէս զի ինչ սխալ որ երէկ դործել է քաղաքակիրթ Եւրոպան, այս օր պարտք համարէ լիովն ուղղել: Ամէն:

ԵԿԵՂԵՑԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ

Հ Ի Ն Յ Ա Ւ.

Այս վերնագիրն ունի մի փոքրիկ զորքոյի, որի մէջ ամփոփել եւ մօտ օրերս լոյս է ընծայել իւր «հրապարակախօսական խոհերը» պ. Լ. Սարգսեան: Մենք առանձնապէս շնորհապարտ ենք պ. Սարգսեանին, որ այդպէս թանգ է գնահատում իւր «խոհերը» եւ թոյլ չի տալիս օրաթերթի վաղանցուկ էջերի մէջ փայլին մի քանի ժամ եւ մոռացուին անհետ, այլ ներկայացնելով ընթերցող հասարակութեան երկրորդ անգամ՝ աւելի երկարակեաց պատեանի մէջ եւ իբրեւ մի կապակցեալ ամբողջութիւն՝ առիթ է ընծայում նոր ի նորոյ զմայլելու, նորանոր մեծ մտքեր քաղելու նոցա իմաստութեան քովից: Մենք շնորհապարտ ենք ոչ միայն նորա համար, որ պատճառ ունինք աւելի քան ուրիշ որ հետաքրքրուելու պ. Սարգսեանի վերականգանեցրած «հին ցաւ»ով, այլեւ որ նորա «խոհեր»-ի մէջ, աւելի զուցէ քանի ուրիշ տեղ, կենդանի կերպով պատկերացած ենք զրոնում մի ուրիշ հասարակութեան, ոչ պակաս ու-

շաղրութեան արժանի՝ այն է՝ հայ ժողովրդի ցաւերն ըմբռնելու եւ բուժելու նկատմամբ մեր հրապարակախօսների յամախ ցոյց տուած ծայրահեղ անընդունակութիւնը: Պ. Սարգսեան ներկայ տետրակի մէջ շատ քան է ասում՝ որոնց պատասխանը պարտաւոր էինք առաջ տալ, երբ նորա խոհերն առանձին առանձին լոյս էին տեսնում, քայց ինչ ինչ հանգամանքներ խանգարել են. կաշխատենք այժմ՝ երկրորդական կէտեր մի կողմ՝ թողած՝ ընդհանուր գծերով պարզել, թէ ինչպէս են վերաբերում դէպի «հին ցաւը» պ. Ս. եւ իւր նաան քաջ հրապարակախօսներ, եւ ինչպէս ենք վերաբերում մենք՝ «Իջմիածնի անշնորհք աստուածաբաններ»:

Այն հին ցաւը, որի մասին խօսում է պ. Ս., հայոց հոգեւորականութեան անկեալ վիճակն է. նա այն Կաթողիկոսներից չէ, որոնք առհասարակ հոգեւորականութեան գոյութեան իրաւունքը չեն ծանաշում ու նաեւ հայ հասարակութիւնից պահանջում են «մի կողմ՝ նետել կղերի հարցը». նա համոզուած է, որ ի՛նչ միայն քահանայն, այլ նաեւ «ներկայ մեր պայմաններում» վեղարը կարող է մեծ ծառայութիւն մատուցանել մեր ժողովրդին»։ ուրեմն եւ մենք իրաւունք ունինք սպասելու նորանից, որ միջոցներ ցոյց տայ, թէ ի՛նչպէս պէտք է վեղարն ու ամբողջ հոգեւորականութիւնը իւր կոչման քարճութեան հասցնել. քայց նա քաւականանում է միայն չափազանց յառաջադէմ՝ հակակղերականների դէմ՝ սնդեւելով, թէ անտարբեր չէ մեզ համար հոգեւորականների լաւ կամ՝ վատ վիճելը, ուստի պէտք է աշխատել լաւ հոգեւորականներ ունենալ, որոնեղից առնել այդ լաւերին նա չէ ասում՝ միայն մի պայման է դրնում՝ լաւերի շարքն անցնել կամեցող հոգեւորականի առաջ — «հրաժարուել դասակարգային շահերից եւ ...»։ Անփորձ ընթերցողին տարօրինակ կթուի անշուշտ խնդրի այսպիսի ձեւակերպութիւնը, սակայն առանց պատճառի չէ այդ. պ. Ս. վերացական տեսութիւններով չէ խօսում, այլ աչքի առաջ ունի մեր կեանքի իրականութիւնը. նա չի կարող ուրանալ, որ վերջին ժամանակ փորձեր են եղել նոր հոսանք

մտցնելու մեր հոգեւորականութեան մէջ. քայց որովհետեւ նորա կարծիքով այդ «արուեստական հոսանք»-ը, որ սկսուեցաւ «Մակար կաթողիկոսի օրով Էջմիածնում», աստուածաբան Օրմանեանի օրհնութեամբ, յառաջ է քերել մի «կղերական գերիշխանութիւն քարոզող նոր սերունդ», քոլորովին անհամապատասխան մեր ժողովրդի պահանջներին՝ ուստի նորա քանակութիւն ուղղուած է զլիաւորապէս այդ նոր սերունդի դէմ՝ եւ մենք քաղդ ունենալով անդրանիկ ներկայացուցիչը լինելու նոյն սերունդի եւ միաժամանակ առաջին «աստուածաբանը», պարտաւորուած ենք զգում՝ ելնելու մեր դէմ՝ քարոզուած մեղադրանքի տակից՝ հարցնելով. ե՛րբ եւ որտե՛ղ ենք մենք կղերական գերիշխանութիւն քարոզել. ի՛նչ վնաս է քերել Հայոց եկեղեցուն կամ՝ հայ ժողովրդին մեր աստուածաբանութիւնը: Յիշուի առաջին անգամը չենք այդ հարցը տալիս, քայց մենք գործ ունինք այնպիսի ընդդիմախօսների հետ, որոնց զլիս մէջ մեխուածը հատորներ գրելով, լոյսի պէս պայծառ փաստերով իսկ հանել կարելի չէ:

Ներուպական ժողովուրդների կեանքում այժմ՝ վայրենութիւն կրհամարուէր վիճել թէ ազնիւ, կրթված հոգեւորականը աւելի օգտակար է, քան տգէտն եւ չարագործը» — այդ դուք էք ասում չէ՞, պ. Ս. իսկ ի՛նչ էք կարծում, ի՛նչ կհամարուի նոյն ներուպական ժողովուրդների կեանքում՝ վիճել, թէ հոգեւորականի համար կարեւոր է արդեօք եւ օգտակար աստուածաբանութիւն ուսանել: — Դաւադատունի մոքով անգամ չէր կարող անցնել, որ իրան կմեղադրեն, թէ ինչու իր ազնիւ, կրթված որդին քահանայութիւն է անում, կղերական է. շատ ծմբարիտ է. քայց ի՛նչ կմտածէր նոյն Դաւադատունը, եթէ Դուք պահանջէիք, որ նորա «ազնիւ» կրթված որդին՝ հրաժարուի աստուածաբանութիւնից, որպէս զի կարողանայ լաւ քահանայութիւն անել եւ իւր ժողովուրդին ծառայութիւն մատուցանել. եթէ դատաւարտէք նոյն ինքն աշխարհահոգեւորական մեծ Դաւադատունին, որ իւր թանկագին ժամերից այնչափ շատ աստուածաբանական գրքեր կարդալու եւ գրելու է նուիրել: Թէ Դուք գուցէ չզիտէք, որ «Ներուպական ժողո-

վորդների կեանքում» ոչ մի հոգեւորական չկայ առանց աստուածաբանութիւն ուսած լինելու. ինչ էք կարծում, որն է այն «անհրաժեշտ հմտութիւնը», որ կարելոր է համարուում այստեղ հոգեւորականի «մասնագիտական գործունէութեան համար». կարող էք հաւատացած լինել, որ Գլադստոնի «ագնիւ եւ կրթութեամբ որդին», ինչպէս եւ Եւրոպայի Ձեր քոլոր փառաքանած հոգեւորականները՝ աստուածաբանութիւնն են համարել եւ այն էլ ուսել են, եւ նորա քոլորներեան Ձեզ կասեն, թէ աստուածաբանութիւնը «միտաֆիզիկական փիլիսոփայութիւն է» այն պինդ զբաղումների համար միայն, որոնք համալսարանական կրթութիւն ունենալով հանդերձ չիմացած քանի մասին դատողութիւն տալուց չեն քաշուում. իրենց համար «անհրաժեշտ հմտութիւն» է եղել այն:

Սակայն կարելի է «Արարատի անշնորհք աստուածաբանների» աստուածաբանութիւնն ուրիշ է, Եւրոպայինն ուրիշ. — չէ՞ որ մենք նոյն Եւրոպայում ենք ուսել, այն եւս ոչ թէ երկրորդական, հին, խաւարամիտ, այլ ամէնից աւելի աչքի ընկնող եւ ամենայնուայնաւի՛կան ուսուցչապետների մօտ. իսկ թէ ուսել ենք եւ ոչ կողքից միայն անցել՝ ասլացոյց մեր անարժանաքար ձեռք բերած գիտական ցէնզը, որ եւրոպական աստուածաբանների մէջ իսկ համեմատաբար քչերն ունին: Այդ ցէնզին Դուք հարկաւ նշանակութիւն չէք տալիս. Դուք մտածում էք զուցէ, թէ մենք մեր ուսածը «դասակարգային շահերի» համար յեղաշրջել ենք, անգործադիր թողել, կամ թէ՛ ինչ որ Եւրոպայում հարկաւոր է, աւելորդ ընդ է եւ վնասակար արգելք մեր ժողովրդի մէջ: Դուք յիրաւի անչափ միամտութեամբ ենթադրել կարող էք, թէ «Սահակները, Մեսրոպները, Ներսէսները» նորա համար «հոգեւորականութեան պարծանք» են, եւ «մի խորէն Ստեփանէ կամ Խրիմեան վարդապետ» նորա համար լաւ քարոզիչներ, որ «աստուածաբանութեան մէջ (ի պատիւ իրենց) քոքիկ են»: Բայց մենք Ձեզ պէս միամիտ չենք եւ չնայած մեր եւրոպական աստուածաբանութեան լեցնեցիկատի դիպումին՝ ամենեւին յաւակնութիւն չունինք երեւակայելու, թէ աւելի հմուտ աստուածա-

բան ենք, քան եղել են «Սահակները, Մեսրոպները, Ներսէսները»: աւելի մօտ ծանօթ աստուածաշունչ ս. Գրքին (որի եւ ոչ մետաֆիզիկական հարցերի շուրջ պտտում է ամբողջ աստուածաբանութիւնը) — քան «մի Խրիմեան վարդապետ»:

Թողէք ուրեմն հանգիստ աստուածաբանութիւնն եւ ուղղակի ասացէք, թէ ինչ ունիք «այն նոր տիպի աստուածաբան — վարդապետների Կէ՛», որոնց հոչակը այնքան տխուր է. քացատրեցէ՛ք՝ ինչու է տխուր եւ որքան: Դուք եւ Ձեր քարեկամները սովորաբար այնպէս էք խօսում, իբր աստուածաբանների ամբողջ լեզուն կայ ս. Էջմիածնում, միւշդեռ իրողութիւնն այն է, որ ցայժմ նորա միաբաններից երկուք միայն աստուածաբանութիւն ուսել եւ գործի մէջ են մտել: Մէկը՝ Գարեգին վարդապետ, 3 տարի առաջ է վերադարձել Եւրոպայից եւ աշխատելով աւելի քան իւր ուժերը կներէին (մասամբ այն առթիւ, որ անխոհեմութիւն է ունեցել վատ եղանակին ձիով մի յետ ընկած գիւղ քարոզութեան զնալու) հիւանդացել է. Դուք այնչափ մեծահոգի կգտնուիք անշուշտ, որ առ ժամանակ զոնէ ազատ կկացուցանէք հիւանդին այդ տխուր հոչակից: Միւսը տողերիս զրոյն է, որ համարձակութիւն ունի ուրեմն միայնակ կանգնելու Ձեր անողոր դատաստանի առաջ. ահա վեց տարի ասպարիզի վերայ է նա, իսկ Դուք իբրեւ համագիւղացի մանկութեան օրերից ի վեր ծանաչում էք Յորան. իրաւունք ունիք հետախուզելու այդ աստուածաբանի ամբողջ 34 կեանքը եւ որոնելու ցոյց տալու այն սեւ բծերը, որոնց շնորհիւ նորա «հոչակը այնքան տխուր է»:

Թող քարեմիտ ընթերցողը ներէ, որ հարցը անձնականի վերայ ենք դարձնում: Մեզանում դեռ չեն սովորել անձը եւ գործը բաժանել միմեանցից եւ որովհետեւ, ինչպէս պ. Ս. ի այնպէս եւ ուրիշ նման գրուածներում մեր խեղճ անունը կապուում է ասպարայ հայ հոգեւորականութիւն պատրաստելու նշանաւոր գործի հետ՝ չէինք ցանկանայ, որ մեր եւ մեր մօտիկ ընկերների անձնական պակասութիւնների պատճառաւ գործի վարկն ընկնէր. ահա դորա համար առաջարկում ենք որո-

չել մեր մեղքերը, որպէս զի լաւ պարգուի՝ թէ ինչու ս. Էջմիածնում եւ Արմաշում սկսուած հոսանքը ցանկալի արդիւնք չէ ունեցել՝ արժանաւոր հոգեւորականներ յառաջ չէ բերել, եւ ի՞նչ պէտք է անել սուելի յաջողութեամբ այդպիսի նպատակի համենլու համար: Պ. Ս. լաւ ըմբռնում է անշուշտ այս խնդրի կարեւորութիւնը, քայց այն ամէնը ինչ որ բերում է սորա պարգաւանութեան համար՝ իւր միակողմանի եւ կարկատուն բնաւորութեամբ աւելի պէտք է շփոթէ ընթերցողի միտքը: Նորա առարկութիւնների ուղն ու ծուծը այն է, թէ նոր հոսանքի մէջ կղերական ոգի է իշխում, որի կազմող տարրերն են, ինչպէս տեսանք՝ աստուածաբանութիւնը եւ դասակարգային շահերը: Առաջինի մասին վերեւ տուած քացատրութիւնները բաւական համարելով՝ երկրորդի նկատմամբ ստիպուած ենք առանց այլեւայլութեան ասել, որ քացարձակ սուտ է եւ երեւակայութեան ծնունդ: Եւ եթէ պ. Ս. թոյլ կուսայ, կարող ենք գուցէ մինչեւ իսկ այդ զրպարտութեան ծննդաբանութիւնը նկարագրել:—Յայտնի է, որ օրիցս 6 տարի առաջ Շուշույ Թեմ. դպրանոցը զրկուեցաւ պ. Ս.-ին տեսուչ ունենալու բաղդից. այնուհետեւ հանգամանքների բերմամբ Շուշի գնաց մի անձնաւորութիւն, որ վերոյիշեալ հոսանքի մէջ առաջնորդողի դեր է կատարել, եւ թէ պէտ նա գնաց արդէն այն ժամանակ, երբ քանր բանից անցել էր, թէպէտ նա առաջ այնպիսի պայմանների մէջ էր, որ ոչ մի մասնակցութիւն պ. Ս.-ի հրաժարեցման խնդրում ունենալ չէր կարող, քայց այդ միջնոյն է. պ. Ս.-ի երեւակայութիւնն ասում էր, թէ պէտք է ունեցա՞ծ լինի, թէ մի այնպիսի համազգային աղէտ, որպիսին էր իւր հրաժարուիլը տեսչութիւնից՝ պէտք է հասարակ պատմաստներից յառաջ եկա՞ծ չլինի, այլ դաւադրիչների մի ամբողջ քանակ ունենայ իւր ետեւ. եւ ուրիշ ո՞ւմ վայել էր այդպիսի մի որոշ սկզբունքների վերայ հիմնուած դաւադրութիւն, եթէ ոչ «կղերական նոր սերունդին». իսկ պ. Ս., որ մի քանի շաբաթ առաջ իւր եւ իւրայինների անաշտութիւնն ու անկողմնակալութիւնը ջատագովում էր հրապարակաւ՝ այն անձնաւորութիւններից է ի-

րօք, որ հակառակորդի նկատմամբ, լինի նա իսկական կամ՝ երեւակայական հակառակորդ՝ փաստերի ետեւից ման չի գայ. բաւական է կազմեց իւր ենթադրութիւնը եւ տեսաւ որ սագում է՝ այլեւս մեղաւոր կլինի իւր աչքում՝ ոչ միայն հակառակորդը, այլ եւ նորա քարեկամի, քարեկամի քարեկամը—ամեն ոք, որ այսպէս կամ՝ այնպէս յարաբերութիւն է ունեցել նորա հետ՝ մինչեւ Խօթներորդ սերունդ:

Ուղիղ չէ՞ միթէ. եթէ ոչ՝ ուրախութեամբ եւ ներողութիւն խնդրելով յետ կառնենք մեր մեղադրանքը, միայն գոնէ մի հատիկ փաստ բերուի, որ մենք երբ եւ իցէ «կղերական գերիշխանութիւն» քարոզել ենք, որ մի ազգային եկեղեցի կազմող հայ ժողովրդի շահերից դուրս ուրիշ շահեր պաշտպանել ենք եւ ծրգտում ցոյց ենք տուել անչատուելու այդ ժողովրդից եւ առանձին դասակարգ կազմելու: Մենք հարկաւ տարրեր կերպով ենք հասկանում հոգեւորականութեան եւ ժողովրդի կառարելիք դերը «դպրոցական, եկեղեցական, քահանայական եւլն» խնդիրներում՝ քան պ. Ս., եւ չէինք կամենայ, որ մեր եկեղեցական—ազգային հաստատութիւնները կամայականութեանց ազատ ասպարէզ լինին այնպիսի խեղկատակների համար, որոնք ամէն չափ ու սահման անցնող յանդգնութեամբ պնդել կարող են, թէ հոգեւորականների միջամտութիւնը հոգեւորականութեան գործում անտեղի է. քայց այդ իրաւունք չէ տալիս ամենեւին կղերական ոգի եւ ծգտումներ վերազրելու մեզ: Մենք երբեք կողմնակից չենք եղել ոչ հոգաբարձուներին դպրոցներից հեռացնելու, ոչ քահանայական եւ այլ խնդիրներում ժողովրդի ընտրողական իրաւունքը կարճելու եւ ոչ որեւէ ուրիշ ծրագրի, որ դէմ լինէր Հայոց եկեղեցու ազգային—ժողովրդական բնաւորութեան. Մենք պաշտպանել եւ քարոզել ենք միշտ այն սկզբունքը, որ քրիստոնէական եկեղեցույ մէջ հոգեւորականը ոչ մի իրաւական առաւելութիւն չունի աշխարհականից, որ մեծի եւ փոքրի խտրութիւն չկայ այստեղ, այլ միակ խտրութիւնը պարտականութեան այս կամ՝ այն սահմանն է. եւ եթէ հետեւցնում ենք դորանից, որ

եկեղեցւոյ անդամ չէ՝ ով ոչ մի պարտականութիւն չի ծանաչում դէպի նա եւ միայն ընտրողական պայքարներում ներկայանում է իբրեւ իրաւատէր՝ այդ չի նշանակում, թէ ժողովուրդի իրաւունքները ոտնակոխ ենք անում, այլ թէ պաշտպանում ենք եկեղեցական համայնքի սրբազան իրաւունքներն ընդդէմ արտաքին շահատակութեանց:

Վերջար ծածկել ենք մենք այն համոզմամբ, որ ոչ միայն դասակարգային շահեր, այլ առհասարակ որ եւ է շահուխնդիր չի կարող կատարած լինել նորահետ. եթէ մարդիկ զանազան շահերի համար ի չարն են գործ ածել այն ինքը պ. Ս. էլ նկատում է, որ վեղարն այդտեղ մեղք չունի. ի՞նչ նուիրական քան ի չար գործ չեն դնում մարդիկ. մեզ դատաւարտելու համար հարկաւոր են ապացոյցներ, թէ մեր համոզման հակառակ ենք գնացել եւ վեղարի տակ մի շահ որոնել ենք: Դիտենք ի հարկ է՝ որ պ. Ս.-ի եւ իւրայինների համար այսպիսի դէպքում ապացոյցներ անպակաս են:—Մեզ մեղադրում էին մի ժամանակ, թէ ժողովրդի մէջ քարոզելու չենք գնում: Մի քանի տարի առաջ սկսեցինք գնալ, քայքայ անմիջապէս մեղադրանք լսեցինք, որ զիւղերը թողած քաղաք ենք գնում: գնացինք զիւղերը. այժմ էլ մեղադրում էին թէ մեծ զիւղերն ենք գնում: գնացինք նաեւ փողբերն ու ամենափողբերը —պէտք էր ննթադրել, որ քամբասանքը կը դադարի վերջապէս, քայքայ ոչ. փառասիրութեան համար զիւղերն են ընկել լսեցինք:—Այսպէս է նաեւ պ. Ս.-ի դատողութիւնը: Գանգատուում էին, թէ ուսեալ հոգեւորականներ չկան. եւսն ժեմարանից այդպիսիները եւ դեռ արտասահման էլ գնացին կատարելագործեցին ուսումը. քայքայ դոքա ստուածաբաններ էին, ուսեալ չէին. հարկաւոր էին իրաւաբաններ, զիւղատնտեսներ եւլն. եղան եւ այդպիսիները. քայքայ ի՞նչ ենք լսում. դոցա պաշտօնները աշխարհականներն էլ կարող են կատարել, ճեմարանական եւ արմաշական կրօնաւորները պարտաւոր են Պարսկաստանի, Տաճկաստանի խուլ անկիւնները գնալ գործել:—Կարծում էք զանգատն ու մեղադրանքը կվերջանայ, եթէ այդ պահանջն եւս

կատարուի:—Ահա ինչպէս յայտնի է, արմաշականները ցրուած են կարեւոր պաշտօններով Տաճկաստանի ամենահեռաւոր զաւառներում. այնպիսի խուլ անկիւններից յաճախ նոցա հովուական այցելութիւնների լուրն է գալիս, որոնց մասին զաղափար անգամ չունի «Թիւրքաց Հայաստանի» երեսելի «յոյէլ»-ը. քայքայ միեւնոյն է. հիւս. մայրաքաղաքում փափուկ թիկնաթոռի վերայ քաղմած շանթեր կարճակէ նա այնուամենայնիւ եւ կախէ, թէ «երիտասարդ արմաշականները չեն ուզում թողնել Բօսֆօրի գեղեցիկ ափերը եւ իրենց պաշտելի մարմինը պարարտացնող անդորրութիւնը»: Ի՞նչ կարելի է անել այդպիսի դատողութեան դէմ. ի՞նչ կարելի է ասել այն մարդոց դէմ, որոնք չեն ամաչում անդադար կրկնելուց, թէ մենք «հացալից պաշտօնների սիրահար լինելուն համար ենք ս. էջմիածնում» նստած, չնայելով որ զիտեն կամ պարտաւոր են իմանալ. թէ ի՞նչ գործ ենք կատարում մենք այստեղ, ի՞նչ ոռճիկ ենք ստանում եւ ինչպիսի կեանք վարում:

Յիրաւի այստեղ նստելով մենք գուցէ շատերի առաջ հացալից պաշտօնների ծանապարհը փակում ենք, քայքայ չարաչար մեղանշած կլինէինք մեր պարտքի դէմ: եթէ այլ կերպ վարուէին: Մեր հասկացողութեամբ այն «կամաւոր զինուորութիւնը, որի նպատակն է անձնագոհութեամբ նուիրվել իր հօտի քարոթութեան համար» — ծառերով ու մեծաքան յողումներով յառաջ չի գայ, այլ երկարատեւ քրտնաջան տոկուն աշխատութիւն է պահանջում՝ «քրիստոնէական աշխարհայեցողութեամբ» առաջնորդուած. եւ մենք կաշխատենք հաստատ մնալ մեր տեղում, քանի դեռ զգում ենք, որ մի որոշ քաժին ունինք այդ կարեւոր աշխատութեան մէջ. իսկ երբ իշխանութիւնը հրամայէ «վազել այնտեղ, որ վտանգ է սպառնում ժողովրդին» ուր միութարութեան, սփոփանքի եւ խրախոյսի է կարօտ ցրված ու ջարդված հօտը:— Թող հաւատացած լինի պ. Ս., որ մի վայկեան անգամ չենք տատամնի: Ես շատ յոռետես է «ճեմարանի դեկաւարների եւ նրանց երեսելի խմբի գործունէութեան նկատմամբ». քայքայ կգայ օրը, եւ արդէն եկել է, երբ հրապարակի

վերայ այդ «խմբի» գործունէութեան արդիւնքն էլ կշափուի՝ ուրիշ քարճրագոյ խմբերինն էլ։ Պ. Ս.-ին, որ երկար ժամանակ ուսուցիչ եւ տեսուչ է եղել ներքին չէ այնպէս կարծել տալ, իբրեւ թէ կատարեալ մարդիկ, անձնագրոյ հոգեւորականներ պատրաստելը մի քաժակ ջուր խմելու նման դիւրին գործ է։ Իբր թէ շատ դիւրին է, այնպիսի մի ժամանակ, երբ ամբողջ կրթուած երիտասարդութիւնը Բագու է վազում՝ անձնագրութեան այն ոգին ներշնչել աշակերտներին, որ քոլորեցեան անխնտիր աւարտման վկայականը ստանալուն պէս Տաճկաստանի եւ Պարսկաստանի խուլ անկիւնները վազեն։ Սակայն փառք Աստուծոյ՝ մենք տասնեակներով կարող ենք ցոյց տալ վերջին շրջանի ծեմարանականներ, որոնց Բագուն չէ հրապարակում, որոնք համեստ հասարակական գործիչներ են ոչ միայն մեր երկրի, այլ եւ Պարսկաստանի եւ Տաճկաստանի խուլ անկիւններում։ որոնք պատրաստ են յետ ընկած զիւղերում՝ իսկ քահանայ լինելու եւ խոշորոտանքի են համոզուում։ Թող պարծենայ, ով աւելին է արել, ով այնպիսի կուսակրօններ է հանդէս բերել, որոնք դպրոցական նստարաններից ելնելուն պէս ժողովուրդ հովուելու ընդունակ են լինում՝ եւ ուրիշ պատրաստութեան կարօտութիւն չունին։

Կանգ առնենք այստեղ, չափազանց չերկարացնելու համար մեր խօսքը, թէպէտ ասելիք դեռ շատ է մնում։ Մեր եզրակացութիւնն այն է, որ հիւսիս-արեւելի բուժուի՝ վերացական պահանջներ դնելով, մինչեւ այժմ՝ ձեռք առած իրական միջոցներն անտես անելով եւ երեւակայական յանցանքներ քարդելով ձեռնարկողների վերայ։ Մենք ամենեւին դէմ չենք, որ հոգեւորական նոր սերունդի իւրաքանչիւր քայլը քննադատութեան ենթարկուի եւ պախարակուի ինչ որ պախարակելի է։ Բայց ի՞նչ քարերար ազդեցութիւն կարող են ունենալ այն քննադատները, որոնք մի քերան պախարակում են եւ ոչ մի գովեստի ու քաջակրթութեան արժանի գիծ չեն գտնում։—Մի ցաւ ըմբռնելու համար պէտք է նախ լաւ ուսումնասիրել նորա ծագման պատճառները, պ. Ս. եւ իւր համախոհները այդ ներդրութիւնը երբեք յանձն չեն առնել մի

քանի կցկտուր տեղեկութիւնները ընդհանուր խօսքերով կապկաւած՝ արա նոցա պատմագիտական պաշարը հայ հոգեւորականութեան անցեալի մասին։—Եւ ինչպիսի՞ համարձակ եզրակացութիւններ չեն հանում՝ նորա այդ ողորմելի պաշարից։ Ընդունենք սակայն, թէ նոցա եզրակացութիւններն ուղիղ են։ Թէ մեր հոգեւորականութեան մէջ նոր կեանք մտցնելու մինչեւ այժմ՝ եղած փորձերն եւս սխալ են եղել եւ անյաջող։ Ի՞նչ է արդեօք անաշուո հրապարակախօսի պարտքը. եղածը դատապարտելով միայն բաւականանալ։ Թէ նոր ճանապարհներ ցոյց տալ։ Երանի՜ չէր ամենախիստ կեցւով քննադատէին մեր ամէն մի արարքը, միայն թէ քննադատութեան հիմք կենդանի իրողութիւնները կազմէին, եւ ոչ կանխակալ կարծիքներ, քննադատութեան չափ՝ արդարամտութիւնն ու գործի քարտըմանը նպաստելու ցանկութիւնը, եւ ոչ թէ կուսակցական նեղ ոգին, արմատացած նախապաշարմունքները։ Պ. Ս. այդպիսի անաշու քննադատ լինելուց շատ հեռու է, ուստի նորա «հրապարակախօսական խոհերը», եթէ եթաւնասուն անգամ էլ տալուին՝ «հին ցաւ»ը դարմանելուն չեն նպաստի ոչնչով։

Կ. Վ.

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ

Ազգիս Վեհափառ Հայրապետը Իւր վերջին ճանապարհորդութիւնից ողջամբ Մայր Աթոռ Սուրբ Եփրեմի յետոյ մի քանի օր անցած բարեհաճեց Բիւրականի Հայրապետական ամառանոցն երթալու, ուր սակայն երեք օր միայն մնալով վերադարձաւ ս. Սջմիածին։

Յունիսի 30-ին Նորին Սրբութիւնը ուղեկցութեամբ Բաբելոն, Կորիւն վարդապետի կրկին ճանապարհ ընկաւ դէպի Հաղարծին, ուր մտադիր է մնալու մի ժամանակ։

Յունիսի 29-ին, ս. Սահակ և ս. Մեսրոպի տօնի օրը, Մայր Աթոռից Օշական ուղեգրուեցաւ Նորին Սրբութիւնը ուղեկցութեամբ միաբանութեան բաղձով անդամոց։ Պատարալին էր հ. Խաչիկ ծ. վ. Դաւան։

Պատարագից յետոյ Վեհափառ Հայրապետի հրամանով քարոզ խօսեց այդ օրուայ տօնի առթիւ Հ. Կարապետ վարդապետը:

Նոյն օրը ուխտ էին գնացել Օշական Ծեմարանի աշակերտները թէ՛ ս. Էջմիածնից և թէ՛ Բիւրական ամարանոց զնացողները, որոնք միարանութեան անդամներն էին և ուսուցիչներն էին հետ միասին ճաշեցին վանքի այգում:

Յունիսի ընթացքում Մայր Աթոռ ժամանեցին Արժ. Գարեգին Սաթուհեանց, Բաղրատ Վարդապետեանց և Մատթէոս վարդապետները: Վերջինս մի քանի օրից յետոյ կրկին ուղևորուեցաւ իւր պաշտօնատեղին:

Մայր Աթոռից մեկնեցին տկարութեան պատճառով՝ Սինօղի անդամ Արժ. Յուսիկ վարդ., Հմայեակ վարդ., Գարեգին վ. Յովսէփեան և Բարդուղիմէոս վարդ.:

Մայր Աթոռին պատկանող զիւղերն այս տարի կապալով չտրուեցան, այլ նշանակուեցան յատուկ կալաւաններ միաբաններին, որոնք անմիջապէս զիւղացիներին պիտի ստանան ս. Էջմիածնի հասոյթները:

Վաղարշապատի համար նշանակուած է Արժ. Եղիա վարդապետ, Օշականի համար նշանակուած Արժ. Ստեփան վարդ., տկարութեան պատճառով այնտեղ ուղարկուեցաւ Շնորհ. Գրիգոր սարկաւազ, Եզուարգ ուղարկուել է Արժ. Ղուկաս վարդ. և Մաստարայ Արժ. Պետրոս վարդապետը:

ՃԵՄԱՐԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՅ.

Այս տարի ևս նախորդ տարիներին նման Նորին Սրբութեան հրամանով Ծեմարանում ամառը անցող աշակերտներին մի մասն ամառանոց ուղարկուեցաւ Բիւրական, Հասիճոյ և Գեղարդայ վանքերը:

Բացի սոցանից մեծ աշակերտներին մի խումբ ճանապարհորդելու գնաց գէպի Սեան և իւր շրջակայքը իսկ ամսոյս 11-ին Տեսուչ Հ. Կարապետ վարդապետը մի խումբ Լուսարանցոց հետ ճանապարհորդութեան ելաւ գէպի Երևանայ և Արցախի թեմերի վանքերը:

ՏԱԿԱՆԱՅԻՆ.

— Կրօնական ժողովը 6 յունիս սուրբական նիստը գումարեց Պատրիարքարանի մէջ, նախագահութեամբ Ս. Պատրիարք Հօր և ատենապետութեամբ Տ. Գրիգորիս արքեպիսկոպոսի Յովհաննէսեանի:

Ժողովը հրաւիրելով թուրքերէն թղթակցութեանց գիւանի տնօրէն Կարապետ էֆ. Խաչատուրեանը, լսեց դատական նախաբանութենէն անցեալ շաբթու հասած Թէգքէրէն և այս առթիւ բաւական ատեն խորհրդակցութիւններ ընելով, քիչ ժամանակ ունեցաւ զրադելու իր օրակարգին վրայ գտնուած խնդիրներով:

Խորնէի առաջն. տեղապահ Պօղոս վարդապետ Խօլաւանի խնդրագիրը նկատողութեան առնելով, որոշեց զրել իրեն որ սպասէ ժամանակ մը ևս, և հարկ եղած պատուէրները տալով Արսէն քահանայի և զգուշացնելով իր ընթացքէն, յանձնարարեց Գաւառ. Վարչութեան որ տեղապահին ամսականները անյապաղ վճարուին:

Արշակ և Յովհաննէս սարկաւազներուն թափառական վիճակը նկատողութեան առնելով, որոշեց յառաջիկայ նիստին կանչել Կրօն. ժողովոյ ատենանը:

Վանայ Ծաղկան գիւղի Ս. Սահակ եկեղեցիին համար յատկապէս պատրաստուած Ս. Աստուածածնայ պատկեր մի արտօնեց յղել յիշեալ եկեղեցին:

Ժողովը որոշեց յղել Յարութիւն սարկաւազը Ս. Դանիէլ Վանքին փանահայր Տ. Ստեփաննոս եպիսկոպոսի և յանձնարարել որ առանց կեղծոնէն հրաման ստանալու յիշեալ սարկաւազը վարդապետ չձեռնադրէ:

— Սկիւտարի Թաղ. Խորհուրդը նկատելով որ Ալէքսանդրեան Սրբազանի վախճանէն ի վեր մնալուն քարոզիչ մը չունին, խնդրած է Պատրիարքարանէն որ Գալբաթեան Եղնիկ վարդապետը Ս. Խաչ եկեղեցւոյ քարոզիչ կարգուի, որքան ժամանակ որ մնայ նոյն թաղին մէջ:

— Խառն ժողովը գումարուեցաւ 9 յունիս Ղալաթիոյ Խորհրդարանին մէջ, նախագահութեամբ Ս. Պատրիարք Հօր և ատենապետութեամբ Ասլանեան Ստեփան փառայի:

Կարգացուեցաւ վերջին անգամ Գատական նախարարութեամբ ուղղած մէկ լեզվաբան և հարկ եղած հրահանգները տրուեցան թուրքերէն թղթակցութեանց գիւանապետ Խաչատուրեան Կարապետ էֆ.ի:

Ժողովը Բալուի առաջ. տեղապահ Վարդան վարդապետի ծերութեան պատճառով տուած հրաժարականը նկատողութեան առնելով, Կրօն. Ժո-

ղովին նախորդ որոշումը բանաւոր համարեց և ֆրանկիւլեան նիկողոս վարդապետը հաստատեց Բալուի առաջն. տեղապահութեան պաշտօնին մէջ:

Նկատելով որ Ակնայ առաջն. տեղապահին և գաւառ. Վարչութեան մէջ տիրող անհամաձայնութենէն միայն յառաջ եկած է Արիստակէս վարդապետի հրաժարումը, որոշեց չեղեալ համարիլ գաւառին տուած որոշումը և ծանուցանել միանգամայն տեղւոյն Գաւառական Վարչութեան, որ իր ձեռնհասութենէն վեր համարուած օրինական ուղղութենէն չչեղի:

Խառն ժողովը այս առթիւ նկատելով որ շատ գաւառներու մէջ գործերը միեւնոյն կերպով կընթանան, և Առաջնորդներ գաւառ. ժողովներ կը լուծեն, և Գաւառ. ժողովներ ալ առաջնորդներ կը հրաժարեցնեն, առանց կանխաւ պատճառները կեզր. Վարչութեան ծանուցանելու, որոշեց Պատր. շրջաբերականով մը ծանուցանել Գաւառ. Վարչութեան և Առաջնորդներու, որպէս զի օրէնքին գծած ուղղութենէն չչեղին և այդ տրամադրութեան համեմատ, կեզր. Վարչութենէն հրահանգ ստանալով գործեն, զանազան գիտարութիւններ չծագելու համար:

Որոշուեցաւ Զարանձագի առաջնորդական ընտրութեան համար ընտրելիների ցանկ մը զրկել:

— Աղթամարայ Տեղապահ Արսէն վարդապետ Պատրիարքարան գիր մը զրկելով, աթոռին պատկանեալ և Պատրիարքարանի մէջ ի պահ գտնուած 470 ոսկիի չափ գումարը պահանջած է: Պատրիարքարանէն պիտի պատասխանուի թէ գիշերօթիկ վարժարանի մը հաստատութեան միայն կրնայ յատկացուիլ նոյն գումարը:

— Բուպեան Գերապոյճառ՝ որ Ալեկնայի Միթրաբեանց Միարանութեան երկու հատուածներուն միջև ծագած վեճը քննելու համար Պոլիս եկած էր, շարաթ մեկնեցաւ յայրաքաղաքէս:

— Կրօնական ժողովը երէկ գումարուեցաւ Ազգ. Պատրիարքարանի մէջ, ատենապետութեամբ Տ. Գրիգորիս արքեպիսկոպոս Յովհաննէսեանի:

Ժողովը կարգ մը եկեղեցական և ամսնական խնդիրներ նկատողութեան առնելով ի մէջ այլոց հետեւեալ տնօրինութիւնները բրաւ:

1. Պայազիտի ազգայնոց կողմէ զրկուած ներսէս քահանայի գէմ՝ երկար ամսաստանագիրը նրկատողութեան առնելով՝ որոշեց գրել Պարնոյ Առաջնորդին, իրողութիւնը քննելով ստուգել և ծանուցանել ժողովին:

2. Տեղեկանալով որ Կոտուց անապատի չորս միարանները կը խնդրեն որ Ստեփան Վարդապետ Աղաղատեանը Վանահայր կարգուի, որոշեց այս մասին Տ. Ներսէս եպիսկոպոսի կարծիքը առնել:

3. Արշակ և Յովհաննէս սարկաւազները ըստ վերջին որոշման ժողովին ատենը կանչուելով:

իրենց հարկ եղած հարցումները ուղղուելէ ետքը՝ որոշեց Արշակ սարկաւազը Տ. Կիրակոս եպիսկոպոսին զրկել, որպէս զի Ֆրնուզի վանքը յղէ որուն միարանութեան կը վերաբերի, իսկ Յովհաննէս սարկաւազը թոյլատրեց ժամանակ մը ևս Պոլիս մնալու, որպէս զի հիւանդութիւնը դարմանէ և ըստ այնմ հարկ եղած որոշումը տրուի իրեն մասին:

— Նպաստից Յանձնաժողովն ալ իր շարաթական նիստը գումարեց երէկ, նախագահութեամբ Տ. Վահրամ Մանկունի Սրբազանի, Բայց որովհետեւ Ս. Պատրիարք Հայրը իր հիւանդութեան պատճառաւ չէր կրցած նախագահել ժողովին, ժողովը իր նախագահին ներկայութեան թողլով կարգ մը որոշումներու գործադրութիւնը, զբաղեցաւ միմիայն գաւառներէ ու որբանոցներէ եկած նամակներու և տեղեկագրերու ընթերցմամբ, և Տիարպէքիի առաջն. տեղապահէն զրկուած զրութենէ մը տեղեկացաւ որ, ըստ յանձնարարութեան, զրկուած նպաստներով և որոշեալ թոշակներով Հաղոօի և Միւֆարղլիի վարժարանները բացուեր են, ժողովը կարգաց նաև Խորեան Գրիգոր Էփ.ի քանի մը գաւառներու որբանոցներու վիճակին նկատմամբ, նամակներէ քաղելով ըրած մէկ ուսումնասիրութիւնը, և անոր կատարած քննութեանց արդիւնքին հետ, հարկ եղած գիտողութիւններն ալ հոգաբարձութեանց գրել որոշեց:

Երուսաղէմէ կը գրեն յունիս Տ թուականով. «Ակնայ նախկին առաջնորդ Տ. Յակոբ վարդապետ Յորիկեան որ 1898 զեկտեմբերին Ս. Քաղաքս եկած էր՝ յուստ և յերկրպագութիւն Ս. Տեղեաց և մէկ քանի ամսէ հետէ, իր կողմանէ տրուած խնդրագրի մը համաձայն, ընդունուած էր ի շարս Միարանաց Սրոց Յակոբեանց, երէկ առաւօտ, ժամը 2-ին, հանգեաւ ի տէր՝ հասակի 72 ամաց և այսօր յուղարկաւորութեան հանդէսը կատարուելով՝ թաղուեցաւ Ս. Փրկչի գերեզմանատան մէջ, Տ. Յակոբ վարդապետ ուսեալ չէր, սակայն հեղաբարոյ, խոհեմ, զգաստ և ամենուն հետ վարուիլ գիտցող անձ մըն էր: Իր վարչական հմտութեանը թէպէտ ի մօտոյ ծանօթութիւն ունինք՝ սակայն մեր Ակնեցի տղայինք աւելի որոշ փաղափար մը կրնան տալ, Իր եկեղեցական բազմամեայ ասպարէզին մէջ գլխաւոր պաշտօնն է Ակնայ Առաջնորդութիւնը՝ զոր վարեց խաղաղութեամբ՝ իրրեւ Հայր իր վարած հօտին՝ որուն, ինչպէս կը լսենք թողած է մաղաղ մը և մթերանոց մը և մասնաւոր գումար մըն ալ, իրրեւ Միարան Ս. Երուսաղէմի:

ԼԵՆԻՆՍԿԱՆԻ ՀԱՅԵՐԸ.

ԱՒՍՏՐՕ — ՌԱՆԳԱՐԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐԱՌԻՒՄԻՆԸ
ԽՕՍՔԱՎ և ՊԱՏԿԵՐԱՎ.

(Die Ösferrezch ungarische Monarchie Worfund Bilol).

1820 թ. գարնանը Վենետիկի Միտիթարեաննե-
րից Մինաս Բժշկեանը մի ուսումնական ճամբոր-
դութիւն կատարեց գէպի Լեհաստան:

Նրա աշխատութիւնը լոյս տեսաւ 1830-ին,
«Ամապարհորդորիւն ի Լեհաստան և յայլ կողման քնա-
կեալս ի հայկազանց պիտեղոց ի նախնեաց Անի փառախոս»,
որի նպատակն էր պատմական և անմիջական ու-
սումնասիրութեամբ ճանաչել այն հայերի պատ-
մութիւնը, կեանքը, անցեալը և ներկան, որոնք
գեո ժԱ դարուց Անիի աւերումից անմիջապէս յե-
տոյ փախան գէպի Լեհաստան և սիրով ընդու-
նուեցին Լեհերից:

Մինաս վարդապետ այս հատուածի վրայ
ոտուգել էր ուզում հայի դիմացկանութիւնն ու
ազգային գիտակցութիւնը. նա կամենում էր հա-
մոզուել թէ արդեօք այս ժողովուրդը որ իր միս-
սիան ինչպէս արեւմտեան կուլտուրայ տարածող
Ասիայում այնպէս փառաւոր էր հանդիսացել, ար-
դեօք բաւարար եղանդ ու ճկունութիւն ունէր,
նաև հակառակ ուղղութեամբ Արեւմուտքում մի
կտոր Արեւելք մտցնելու և դրա հետ միասին ազ-
գային առանձնայատկութիւնները դարերով պահպա-
նելու արեւելեան գոյների թարմութեամբ:

Մինաս Բժշկեանը մի ուշագիւր և բազմաճանաչ
տուրիստ է: Նա տեղեկութիւններ է տալիս զրբե-
րի և ձեռագիրների մասին, զարմացնում է մեզ
յիշատակելով Լեմբերգում տպուած սաղմոսների
և բուժագրքերի մասին, վերծանում է կիսաւեր
արձանագրութիւններն, ու յիշատակարանները, նա
կարգի է բերում այդ գէպերը և անցեալ իրո-
ղութիւններից կազմում է մի կարճ պատմական
ուրուագիր:

Բայց հէնց որ խօսքը էն ժամանակուայ հա-
յերի նկարագրութիւնն է գալիս և ժողովրդի կա-
ցութեանը, նա գառնում է լուսկեաց համառօտ և
կարճաբան: Միայն անցակի, նա այս և այն տեղ,
բաց է թողնում մի նկատողութիւն, որ հիմա Լեմ-
բերգում հայի հարիւր ընտանիք կայ, որոնք մեծ
մասամբ շրջակայքումն են ապրում սակայն, նոյն
ժամայն նա պարտք է համարում շեշտելով յիշել,
որ հայոց կուսանոցում դեռ հայերէն են աղօթում:

Գիտական Հայրը անտարակոյս 150 տարի
ուշացել էր, եթէ XVII դարու երկրորդ կիսում
մինը ճամբորդել ուղենար արեւելեան գալիցիայում:

օրինակ, Պատեր Լուիգի—Մարիա—Պիտուի ընկե-
րակցութեամբ, որ Հռոմի հետ տարիներ շարու-
նակ աշխատում էր այստեղ Աւիննի համար, ապա
նա հայերին կգանէր միմեանց հետ կապուած մի
ամբողջութեամբ:

Այն ժամանակ նրանք գեո խօսում էին լիո-
վին հայերէն, ունէին սեփական դատարաններ և
օրէնք, զօրեղ ու կարողաւոր էին նշանաւոր հաս-
տատութեամբ և բազմաթիւ արտօնութիւններով,
որ նրանք ձեռք էին բերել իրանց խելքի և ճար-
տարութեան շնորհիւ լեհ թագաւորներից ու մե-
ծամեծներից, հակառակ քաղաքային խիստ ու-
յաճախակի բողոքներին: Արպէս տէր ամբողջ ա-
րեւելեան առեւտրի Լեհաստանում, որպէս մեծ նե-
րածողներ, որպէս մի վաճառական ժողովուրդ, որ
արեւելքի հետ շարունակ յարաբերութեան մէջ էր
և Ամստելի փերում մի կարեւոր գաղթամայր էր
հիմնել, նրանք մասամբ կոսմոպոլիտներ էին, նրանք
սակայն իրանց պինդ կապուած էին զգում և լեհ
ազգի հետ, շնորհիւ հանրական քաղաքային շահե-
րի ու քաղաքական հանգամանքների, որոնց հե-
տեանքները մեծապէս պիտի ազդէր իրանց առեւտրի
վրայ, որ մի ժողովրդի անտեսական կեանքի ամե-
նազգայուն մասն է և ամենից աւելի ենթակայ
վնասների ...

Անու կործանումը 164-ին սուլթան Ալիսու-
լանի ձեռով՝ առաջին առիթը տուաւ հայերի գաղ-
թելուն հայրենիքից, Թէ արդեօք նրանք գեո
1183-ին Լեմբերգում փայտաշէն եկեղեցի ունէին,
ինչպէս հաղորդում է Բժշկեանը, շատ կասկածե-
լի է, աւելի հաւանական է այն, որ Ռութինական
իշխան Լէօն քաղաքն հիմնելիս՝ հայերին տուաւ
նրա հիւսիսային մասը բնակութեան համար,
1356-ին Կաղիմեր մեծը «մագդեբուրգեան իրա-
ւունքը» մտցնելու ժամանակ, հայերին սեփական
դատավարութեան, իսկ 1367-ին ազատ ծխավարու-
թեան իրաւունքը տուաւ հայ եպիսկոպոս Գրիգորի
ղեկավարութեամբ, Արովհետեւ հայերը միշտ կապ
ունէին հայրենիքի հետ, ուստի նորանոր թէև
փոքրածիւ գաղթումներն անպակաս էին, վերջին
մեծ գաղթականութիւնը տեղի ունեցաւ XV դարու
սկզբում, Վալաքեայից, որը մի սիրելի միջնակա-
յարան էր Հայաստանի ու Լեհաստանի մէջ:

«Հայոց հին իրաւունքը Լեմբերգում»: Հաս-
տատեց Սեդեզմունդ I, մի լատին թարգմանու-
թեամբ, որը թէև իրաւաբանական տեսակէտով
աննշան, բայց կուլտուր—պատմական տեսակէտով
վերին աստիճանի հարցասիրական է, Առանց հիմ-
նաւոր կարգ ու շարքի այդ իրաւունքը միացնում
է Հին Վտակարանի և քրիստոնէական տարրեր,
բուն հայկական և ընդհ. Եւրոպական, քաղա-
քայինական և քրէական հայեցակէտեր, առանց
միջնորթական կապերի:

Հայ ժողովրդի առևտրական, աւելի ճիշտ առևտրական Pecuniäre բնագիրը իսկոյն աչքի է զարնում Պատիժը, դաշտային վնասի վիրտուորեալի կամ գողացած հորթի համար, չափուած է վնասի գծի համեմատ: Սակայն, եթէ մի հայ, իր հայրենակցին սպանում է, պիտի վճարէ 365 ոսկի (գուլգէն) այն «խելացի պատճառով», որ մարդու մարմինը բաղկացած է 365 մասերից, և տարին էլ նոյն թիւով օրեր ունի: Թէև մարդու արիւնը ինքնին անգնահատելի և նիւթական վարձատրութիւնն էլ անրարոյական է համարուում—Այդպիսի «արտակարգ խիստ» պատիժը տրուում է նրա համար, որ մարդու կենքը ապահովուի: Եթէ մահը պատահել է հայի և մի այլ «քրիստոնէի» մէջ, պատիժը կատարուում է ընդհ. օրէնքի (լեհական) հիմամբ:

Գատարանը դանուում էր Լեմբերգում, ուր և արքեպիսկոպոսն էր նստում: Գատարանները 12 հոգի էին, մեծ մասամբ ցմահ ընտրուած: Փոքրիկ համայնքներում, ուր անշուշտ նոյն իրաւունքը գոյութիւն ունէր, դատարանների թիւը 6 կամ ինչպէս Եացկովիչում 4 էր: Այդ գատարանները կային մինչև XVIII դարը. 1736-ին դրանք մնացեալ բոլոր արտօնութիւնների հետ կրկին հաստատուեցան, բայց 1784-ին վերջնապէս դադարեցան և իրանց մասերով յանձնուեցան քաղաքային վարչութեանը, Լեմբերգում:

Դեռ Վլադիսլաւ Յագիելլո-ի օրով, հայերին մի սեփական թաղ տրուեցաւ Լեմբերգի կենդրոնում, Այդ քաղաքից էին դուրս գնում լաւ կազմակերպուած մեծ և ահագին քարաւանները դէպի արեւելք, քարաւան—Բաշու առաջնորդութեամբ, որ քաջ հմուտ և իր գործին տեղեակ մէկն էր լինում—և յետ էին վերադառնում արեւելքի բազմաութեակ գունեղ, փայլուն և հրապուրիչ սքանչելիքներով բեռնաւորուած.—երկնագեղ մախմուրը, կանաչ դամաստը, կարմրաւուն—ոսկեփայլ „tablin“, մետաքսեայ, արուեստաշէն գօտիներ, թուրքի շալեր, շամլիտ և սաֆեան, այս ամենէ արեւելքին յատուկ փայլով և մի տեսակ անուշ ու դուրեկան հօտով, նրանց բեռների ապրանքն էր: Խօսք չկայ, որ հայ քարաւանի գալուստը Լեմբերգի աշխարհիկ կանանց համար մի նշանաւոր դէպք էր, իսկ խնայասէր քաղաքացու համար ծախսերի նոր աղբիւր:

Այս էր անտարակոյս պատճառներից մինը, որ քաղաքացիք վաղուց արդէն շիւ աչքերով էին նայում հայերին, որովհետև հայերը շատ լաւ էին թագաւորի ու կառավարութեան հետ, նրանք հնարը գտել էին իրանց օգտին արտօնութիւններ ձեռք բերելու և զանազան վեճերը քաղաքային վարչութեան հետ՝ կարողացել էին յօգուտ իրանց վճռել տալ: 1505-ին նրանք մաքսից ազատեցին ոչ միայն արեւելեան, այլ և պրուսական, Շլեզական և լե-

թուանական ապրանքների ներածումը՝ Այնուհետև հայոց խանութներում արեւելեանի կողքին կարելի էր գտնել և պրուսական սաթ, ունգարական դանկներ և մանգաղների հետ և՛ Վենետիկի ոսկերչութեան գործեր...

Այսպէս՝ նրանք մի անհրաժեշտ անդամ դառան սոցիալական կենքում, մանուսագ շնորհիւ իրանց ճարպկութեանն ու լեղուագիտութեանը, որպէս գործակատար, թարգման, միջնորդ ևն, 1538 նրանք իրօք վարձու առան Լեմբերգ քաղաքից թարգմանի պաշտօնը, որ ապա դարձրին մի միջնորդ պաշտօնական Բիւրօ—բոլոր օտար վաճառականների համար:

Սակաւ չէր պատահում, որ ուսեալ հայերն ուղեկցում էին թագաւորների զեպաններին և կամ փոխարինում էին նրանց, հայերի հասարակական և տնտեսական բարեկեցութիւնը XVI դարում առիթ էր տալիս Լեմբերգի քաղաքացոյ յաճախ խնդրելու և առաջարկ անելու, որ սահմանափակեն հայերի արտօնութիւններն և իրաւունքները, Թէև 1563-ին Սիգեզմունդ Ագուստ թագաւորը վերացրեց ժամանակաւոր արգելքը ներածելի ապրանքից, որի բացառական իրաւունքը հայերին էր պատկանում, բայց արդէն 1577-ին նրանց խանութների թիւը 22-էր հարուստներից և 19 աղքատներից. տներ թիւը 1600-ին արդէն իջել էր 79-ի, որոնցից ոչ մէկը իրաւունք չուներ Ռենդպլացում (կենդրոն) լինելու: Արաղ քաշելու իրաւունք չուներին, երկու գինեւորան միայն պիտի պահէին: Այլև միայն մի մի զոյգ կոշկակար, գերձակ և ներկարար կարող էին ընդունել «հայ—ազգից» համապատասխան համբարներում:

Յետին տասնեակներում երկու հանգամանք մեծապէս մեղմեց «հայ—ազգի» և մնացեալ «քրիստոնեաների» մէջ եղած սուր տարբերութիւնները. Առաջին՝ հայերի մուտքը կաթոլիկութեան գիրկը, 1627-ին Լեմբերգում «պիսկոպոս» և 1635-ին հռոմում արքեպիսկոպոս ձեռնադրուած Նիկոլ—Թորոսովիչի շնորհիւ, որ շնայելով հայերի բոլորը ընդգրկութեանը և կաթոլիկոսի բանադրանքներին, վերջապէս գլուխ բերեց 1667-ին, Երկրորդը հայերի հայրենասիրական վարմունքն էր Լեմբերգի պաշարման ժամանակ 1648-ին Բողտան Խնամիլ-Նիցկու ձեռով: Թէև 1653-ին նրանք իրաւունք ստացան տասը տուն ևս ունենալ, մինչև անգամ Ռենդպլացում, երեք նոր խանութ և իրաւունք մանրածախի, որ առաջ նրանք վայելում էին ժամանակ առ ժամանակ սակայն, հարց է, թէ նրանք այս նոր իրաւունքները ամբողջովին ի կատար ածել և շահագործել կարողացան:

1650-ին՝ Լեհաստանի հայերը իրանց զօրութեան զէնթին արդէն հասել և անցել էին, նրանց անկումը աւելի արագ և փութկոտ էր քան թէ

լեհական քաղաքների անկումը առհասարակ:

Պոզանների պատերազմները, թուրքերի յարձակումներն ու պաշարումները խոր վերքեր հասցրին լեհ և ուկրաին ժողովրդին, իսկ բացառապէս առևտրով պարագայի հայերի համար, այդ վերքերն իսկապէս մահացու էին: Առևտրի դադարումն արևելքի հետ, հաւասար էին նրանց կեանքի նեարդը կտրելուն: —

1731-ին՝ նոր տնահարկ մտցնելու ժամանակ, հայերին արտօնեալ 89 տան փոխանակ՝ զանում ենք միայն 71 տուն: Եթէ տների թիւը մի քառորդի չափ պակաս է արտօնեալից, կարող ենք երեւակայել, թէ հայերի նուազումը ո՞րքան մեծ է եղել և՛ մնացեալ ասպարիզում:

Հայ գաղութները Եւրոսլաւի, Բորդի, Յլոբցովի Եւրոպայի և լին, անհետացան XVIII դարում: Մայրենի լեզուի անկման հետ աճում էր լեհերէնի կիրառութիւնը: Գաղութարութիւնը XVII դարում արգէն մեծ մասամբ լեհերէն է գրուում: Ինձ յայտնի վաղագոյն քարը, որ լեհերէն գիր ունի, 1600-ին է պատկանում: Վերջինը՝ որ հայերէն գիր ունի, պատկանում է 1686-ին այստեղ մեռած Օվանիս՝ Գօլլաթաւոր Խոջա Նազարէթի որդու շիրիմին: Սա Աստապատցի էր, ուրեմն ո՞չ ընկ լեհերէնը: Գաղութներում հայերէն գոյութիւնն աւելի տեսական էր և հասնում է մինչև դարու սկիզբները, վերջին գոյութենաւոր 1807-ին գտնուած շիրիմը պիտի լինի՝ Եւրոպայից:

Անտարակոյս, շատ հայեր, կրօնական գործունէներով՝ յոգնած վերին աստիճանի խորամանկ Թորոսովիչի հալածանքից, ետ գնացին գէպի Բուքովինա և Վալաքեա, փակելով մինը միւսից յետոյ իրանց խանութները և երես դարձնելով այն երկրից, որ մի ժամանակ այնպէս հիւրասիրաբար էր ընդունել, Շատերը, սակայն, ունեւոր հայ կաթողիկոսներից, աղնուականները և սեփականատէրերը մնացին իրանց տեղը, նրանք ընտելացան լեհական կեանքին, հաղիւ ուրեք նաև ինամանաւով տեղացիների հետ: Եւ որովհետև այլևս առևտրով անկարող էին գլուխ պահել, փոխեցին սեփականութեան ձևը, կամաց—կամաց փոխանակեցին հայկական բարձր փափախը տեղացու յարգեալ լայնեղր գտակի հետ: Նրանք Հայաստանի ոսկեգոյն պտուղներից վերադասեցին Պօզոլեայի կարմիր ցորենը և դարձան վարձակալ և կալուածատէր: Այդ էր ահա պտտառը, որ հայր Բժշկեանը 1820 ին, 100 գերդաստաններից շատը, «Գիւղորայքում ապրող» է անուանում:

Լեհական—հայերի կորուստը, նրանց ազգային յատկանիշների անյայտանալը, նրանց տաք արևելեան գոյնի մարելը, ունին իրանց աւելի խոր պատճառները, որ մեր դարու ընդհանուր պայմանների մէջ պէտք է որոնել, Երկաթուղին, քաղաքա-

ցու սև զգեստը և միջազգային բանուորի կապոյտ հագուստը շատ տեղերից վանեցին տեղական սովորութիւններն ու ազգային շորերը: Հասկանալի է, որ այդ հանգամանքը առանց ազդեցութեան պիտի չմնար հայերի վրայ, որոնք առանց այն էլ օտարամոլ են: Այլև պէտք է ի նկատի ունենալ, որ արդի Եւրոպան Երևելքի հետ առևտուր անելու համար ոչ կարիք ունի միջնորդների, ոչ էլ ցանկութիւն, նրանց մի առանձնակի վաճառատեղ յատկացնելու:

Տեղական ապրանքը հիմա արդէն փոխարինում է արևելեանից շատերը և նախնի հիացքը, որ ազդում էր գեռ ևս մանկան պէս միամիտ ժողովրդի վրայ, հեռաւոր արևելքից, հեքեմաթների և արկածների երկրից եկած իրեղէնները, անյայտացել է հիմա:

Հին, արևելեան ձեւի, և արևելցոց ձևով կատարող առևտրից հիմա մնացել է միայն նրա ծաղրանկարը, ի գէմս գորգ և վարդաշուր ծախող թուրք վաճառականների: Թէև մեր դարը ազգային շարժումներին աւելի նպաստուոր է եղել, քան անցեալից շատերը, բայց այն ինչ որ միայն հիմնում է հանգիստ ընտանեկան կենաց և բերանացի աւանդութիւնների վրայ, չի կարող հաստատ մնալ, որովհետև մեր դարը կրաւորական օրիգենալիտ չի՝ կարող տանել: Գարոցական դասազրքի և լրագրի լեզուն աւելի ազդեցիկ ու տեսական է, քան այն, որով մայրը հէքիթ է ասել իւր մանկան, Սրանք են ահա պտտառները, որ երբեմն ի natio armenorum-ից այսօր մի քանի հազար բնակիչ և հայ—կաթողիկ ծխակատարութիւն է միայն ետ մնացել, որպէս այս զօրեղ տոհմի (Roe) հոգեբանութեան և բնախոսական գծերի մի բնորոշ հետևանք:

Դրա հետ միասին անյայտացաւ նաև Ամստերդամի հարուստ հայութիւնը, որ մեծ մասամբ Լեհաստանի կաթողիկոսներից էր, Հանգել է նայնպէս „gulden blad zijde in 't boek von Amstels roem“, (գ առ միշտ կտրուել են, մի ժամանակ քաղմութիւն, Լեմբերգի և Ամստերդամի մէջ եղած կապերը, ուր որդիք ու եղբայրք Լեմբերգեան Ֆիրմաններից) ճիւղեր էին հաստատում առևտրական, Միայն Անտոնիոսի անունով դպրոցի ճակատում, մի համեստ մարմարեա քարի վրայի արձանագրութիւնը, որ զարդարուած է դառան—Աստուծոյ պատկերով, ասում է, որ 1749-ին այստեղ հայոց եկեղեցի է հիմնել Օվանէս Մինասը, որ ժամանակաւոր բնակիչ էր Գալիցիայում:

Հարաւային Տերոլը, մեծապէս նուազող լատին ժողովրդի հետ, ներկայանում է մեզ մի տարօրինակ ժողովուրդ, օտարօտի սովորութիւններով և մի բոլորովին այլազան լեզուով:

Մօրուեղ տղամարդիկ են այնտեղ, մի ջանա-

սէր և պատկառելի արարքներով, գեղանի աղջիկները համեստափայլ ու զուարթ են: սուրբ Մարիամի և Յովսէփի պատկերների նման, որ նրանք ասեղնազորներ են: Այն անբան րանաստեղծական, ոչ էլ զուրկ բաւարար օրիգինալ գիրքից, «Հեռու տէրութեան սահմաններում», ընկած է ահա Կուտի (Kuty) քաղաքը, որ մի փոքրիկ արեւելք է ներկայացնում իր ժողովրդագրական յատկանիշներով:

Հայ—կաթոլիկ համայնքն, այդ քաղաքում 1200 հոգուց է բաղկացած: Նրա լեզուի բառարանը, որ սաստիկ պոռոտուել է սլաւ և ռուսերէն լատիններով, կազմել է պրոֆ. Հանուշը 1886-ին: Սակայն, ես չեմ ճանաչում մի ժողովուրդ, որի տիպը այնքան դժուար լինէր արտայայտել մատիտով, և լեզուն, տպած տառերով, երբ մարդ գիտում է նրանց, իրանց տներին մարդու բակերում ձեռները ծալ նստած՝ կիսախուփ աչքերով մի դրամական դրամա երազելիս, ուր կոպէկ է ցանւում, բայց «գեղին» ոսկի հնձւում, ապա մարդ նրանց կարող է սովորական անհամակրելի արեւելցու տեղ ընդունել:

Սակայն, երբ նրանք զանազան տներից ի մի են խմբւում յանկարծ փողոցի մէջ, և մի քառորդ ժամ շարունակ միմեանց ձեռ թակելով օրօրուելով մի շնչին և ծիծաղելի «բաղար» են վերջացնում, այն պահուն բացւում են նրանց մեծ արտեանունքը և դանդաղ երազուն աչքը ստանում է մի փայլուն, եռանդոտ և համարեա ծակող արտայայտութիւն: Լեզուն, որ մի քիչ առաջ այնպէս դանդաղ ու ծանր դուրս գալու էր թուում շուրթին, հիմա սկսում է հնչել իր բազմաթիւ սուր հնչիւններով, սկսեալ խորին քմայնից, որպէս մի սրնթաց, լեռնային աղբիւր քարերի վրայից գէպի վայր: Վերջին, զօրեղ հնչուող վանկին զիմով երկար բառերը, լեզուին տալիս են մի տեսակ ոստոստող բնաւորութիւն, այնպէս որ, մարդ կարծում է թէ շարունակ հարցական նախադասութիւններ են լսածը: Զայնաւորները, բարակ ճիւղերի նման, ծածկուած են թուում բաղաձայների ստուար սալարթով:

Հայի տեմպերամենտի նման՝ նրա տիպն էլ արտայայտւում է չափազանցումներով: Ընդհանուր է թուի—գոյնը, մեծ, համարեա կապուտին տուող աչքերը, փոքրիկ, ծակող բիւրեղով, ահագին և խիստ կեռ քիթ, ետ ընկած ճակատ, նեղ, սաստիկ սուր դանդ, տղամարդկանց մօտ, նաև, մարմնի խիտ մազեր, մինչև աչքերը հասնող մարմնի հետ: Գլուխն էլ, որ յաճախ վաղաժամ ճաղատէ, ծածկուած է լինում փխրուն, սաստիկ խիտ ու սև (բացառապէս կարմիր, այլ ոչ երբէք շէկ) մազերով:

Այս ընդհանուր բնագծերի մէջ աչքի են դարձում երկու տարրեր տիպեր: Այս տոհմի մեծամասնութիւնը փոքրահասակ են գէր, հաստ-

լիկ, սակայն ոչ ջղուտ (muskulöse), մեծ, մուտքեղով և ստորին շուրթով, գոյնի թեթեւ սպիտակութեամբ, շատ երկար թեւերով և բնով, որ առոյգ քայլուածքի ժամանակ, սաստիկ կարճ ոտներով, խիստ կասկածելի կերպով այս ու այն կողմն են տատանւում:

Երկրորդ տիպը բարձրահասակ, բարակ կաշմուածք ունի, մի քիչ կոր քամակ, բարակ շրթեր, թուրքներ, և բարակ քիթ: Նրանց անսովոր մեծ գոյնը առիթ է տուել նաև—Լամին սրախօսելու, որ նրանք «թանաք են քրտնում»: Հանդարտ, այո, նաև վսեմ, ընթացքով և շարժումներով, նրանք մի տեսակ պատկառելի ու հաճելի յատկանիշներից զուրկ չեն:

Հերքուէներ, մեծն զօրեղ, և ջղուտ կիսահակներ հայոց մէջ անծանօթ են: Կանանց մէջ էլ աչքի զարնոյններ («Imposante Erscheinungen») շատ հազուադէպ են: Ես առհասարակ չեմ յիշում, թէ մի բարակ, բարձրահասակ, հայուհի տեսած լինեմ: Այն ինչ որ մարդ գեղեցիկուհի է անուանում և պատուում, չկայ նորանց մէջ: Սակայն, վաղահաս աղջիկների և կանանց մէջ պատահում են բազմաթիւ պիքանթ օրիգինալիտետներ, մի տեսակ լուրջ ու պատուարժան և հաճելի. Նրբութեամբ խելացի, (բայց մի քիչ պաղ) երազուն, մութ—փայլուն աչքը, մութ գոյնը, գեղանի, սև մազերը, մի անուրանալի ագնուութիւն գծերի մէջ, որ յատուկ է բոլոր հին և հոգեպէս ապրող տոհմերին, որը տղամարդկանց էլ օգնում է նրանց գեղեցկութեան կասկածելի պակասները ծածկելու, միանում են յաճախ մի գեղեցիկ ամրողջութիւն կազմելու համար: Եւ այս գեղեցկութիւնները շուտով չեն թառամում, այլ տարարազարար նրանք, ծաղկում են խիստ սաստիկ: Քսան տարի առաջ, Պուտիում, երբեմն, դանազան տներին կամ հրաւերներին գեռ կարելի էր տեսնել հայնակ հագուստը տղամարդկանց վրայ:

Այդ հագուստը, սակայն, շատ ինքնուրուշութիւն չունի: Նրան խիստ նմանը հագնում են Ռուսիանայում և աւելի յաճախ արեւելքում:

Անցեալ դարու հագուստը բաւական վստահարար մենք կարող ենք վերակազմել: XVI դարու համար մենք ունինք Վորոնիչի (Voronec) վանքի պատի վրայ, Բուքովինայում, ամրողջ արեմտեան կողմում վերջին դատաստանի պատկերը քանդակած: Ներքեի շարքում ներկայացրած խմբերի մէջ, թաթար և արաբ խմբերի մէջ մենք գտնում ենք մի խմբակ, պատրիարքի առաջնորդութեամբ, որ հայերին է պատկերացնում (tyk arminski): Մինք երկար, գորշ հագուստ ունի, կապոյտ (aufschlag) և մի բարձր, գորշ գտակ, երկրորդի հագուստը մուգ—կապոյտ է նոյնպիսի թեւերով. երրորդը կրում է մի ոսկեկար և կարմիր ծաղիկներով

բանուած տալար (Tolar) լայն վերնաթևերով և մի ծիրանի կափտան նեղ (schliff ärmel) թևերով:

Հայի հաղուստը XVII դարում, ճանաչուած ենք մենք Ռեմբրանդի ինքնագիր պատկերից, որ հարուստ—հայնակ հաղուստով է: Այդ պատկերը ես տեսել եմ երեք տարի առաջ օրիորդ Պուսմ-ի սակաւածանօթ, բայց թանկագին պատկերասրահում Անտվերպիւնի մէջ:

Պատկերի իսկութեան մասին չի կարելի կասկածել, ի նկատի ունենալով մեծ վարպետի վերին աստիճանի հետաքրքիր բնաւորութիւնը, որ այդ հաղուստը նա գնել է Ամստերդամի Hoog=Boom=Slot—, առաջին ձեռքերից, (ուր հայերն էին յաճախում), անտարակուսելի է: XVIII դարուց մենք ունինք վերոյիշեալ Մինասին վերագրեալ պատկերը: Որ մինչև XIX դարը պահպանուել էր հայնակ զգեստը, երևում է Եօհան, Կրաուզի նկարած մի կնոջ պատկերից (պաստել), որ Գալիցեայի Սօլթան—Արքարովիչի գերտաստանից է (1801):

Հայերը, Պուտիում բացառապէս վաճառական և նոյն ժամայն արգիւնարեւորը են: Նրանք ուղում են միջին տեղը բռնել տնային և մեծ արգիւնարեւորութեան և միևնոյն ժամանակ ուղում են միջնորդ, վաճառող ու արտահանող լինել սեփական արգիւնագործութեան: Արդի՝ ամեն բան մասնագիտութիւն դարձնող ժամանակի հոսանքը չի կարող նպաստել նրանց, ուստի զարմանալու բան չէ, որ նրանց գործերը, մասնաւոր 1587-ից յետոյ, երբ ուղմինական սահմանը փակուեց անասնավաճառի առաջ, միշտ դէպի վատն են գնում: Նրանք ախ ու վախով են յիշում հին—բարի ժամանակները 40-ական և 50-ական թուերը . . .

Այն ժամանակ, նրանք ամառը պահում էին այժ և ոչխար Կարպատի արևելեան փեշերում վարձու առած արօտներում: Աշնանը միայն սկսում էր կուտիցիների իսկական «սէզօնը», բազմութեամբ մորթուած կենդանիներից մի մասը գրւում է «մուխ»-ը, որպէս կոթինա (ածու—միս), մի խորտիկ, որ մեծապէս կարօտ է ատամների ու ստամոքսի օժանդակութեանը: Մեծ մասը, երբ գլուխն ու ոտները հեռացրած է կենդանիների մարմնից և փորը մաքրած, տասնեակներով լցւում են մեծ պղնձի մէջ և խաշուում: ապա կտորտանքը հանելով, որոշ չափով ու մեծութեամբ կաղապարում են, և տալիս մի տեսակ «աղիւտի» ձև:

Ահա, մօտենում է «ունգարական—էքսպեդիցեայի» օրը, որ մեծից ու փոքրից սպառւում է մի տեսակ հրճուանքով ու երկիւղով: Փոքրիկ ձիերը բեռնուած են մսի չաղիւտներով, Հայը սիրահար է ձի հեծնելու, որքան դա կապ ունի իր գործերի հետ, լաւ արտայայտւում է հայերէն առածով՝ թէ «Հայը ձիու վրայ՝ մոռանում է Աստը»:

Ծուռ, ձիուց իջած՝ մոռանում է իր ձին*:

Հասկանալի է, որ բեռնակիր և հեծնելու կենդանիները թամբելու, կապելու և փորքաշելու ժամանակ, բազմաթիւ արցունք է թափւում, բազմիցս իրար վզով են փաթաթւում, լաց ու կոծ են բարձրացնում, . . . չէ՞ որ հայերն արեւելցի են: Փոքրիկ ընծաները, որ գնացողը, շատ անգամ որդին, տալիս է մնացողներին, շատ էլ չի մեղմացնում վշտերը, քանի որ դա նկատւում է որպէս նախաբան ապագայ, աւելի մեծ ընծայի, որ վերագարձողը պիտի բերէ: Աւերջապէս, լացի—կոծի և աղմուկի մէջ քարաւանը ճամպայ է ընկնում դէպի—«մաճառ—երկիրը».—Սա հին քարաւանների մնացորդն է միայն, որ այլևս դէպի Սև ծովի ափերը, դէպի հայրենիք ու դէպի Սուրբ Էջմիածին չի տանում, փորձուած և կոխների մէջ կոփուած քարաւանաշու առաջնորդութեամբ: Հիմա ճարպիկութիւն է պէտք մի ունգար մեծաւորի սիրտը շահել և այնուհետև բանը լաւ կգնայ, որովհետև հայրենի առածը, թէ «բզի գլխին բռնցքով տալ չի լինի», կամ «եթէ մի քաղաք մտար, ուր գտակը ծուռ են գնում, դուք էլ ծուր քոնը», շարունակ մտին ունին նրանք:

Պուտի վերագրանալով, մեր արտահանողն ու շրջիկ վաճառականը, փոփոխութեան համար կրկին դառնում է արգիւնարեւոր և կաշեգործ: Թէև ցաւ է յայտնում հայ առածը, որ «ոչխարից մի մորթի միայն կարելի է քերթել», սակայն, տարեկան 30 հազար գնուած ոչխարները բաւարար են, որ սափեանի կաշուի 24 հատ գործարան պահուեն: 2մեռուայ երկար երեկոներին, այնուհետև Ունգարիայից բերած գինու բաժակի հետ, հարկւրներ են հաշուում, և միլիոններ երազում: Ներկայում այս մանր արգիւնագործութիւն էլ վտանգուած է արդէն և 24-ի փոխանակ այսօր մի գործարան միայն կայ, այն էլ հրէայի է պատկանում: Պուտիցիներն ու Մնիաութիացիները զանազանում են մնացեալ «լեհական» հայերից նրանով, որ ոչ միայն պինդ պահպանել են իրանց ծիսակատարութիւնները, այլև հին սովորութիւններ ու նախապաշարութեան: Այսպէս, ծնողները նորածնի վզին թել են փաթաթում, որի հանգոյցը, կնուքի ժամուն, կնքահայրը պիտի բանայ

Նշանդէքի ժամանակ, որ կատարւում է աղջկայ տանը երկար ու դժուար բանակցութիւններից յետոյ բաժինքի մասին՝ քահանան օրհնում է նշանի մատանին: Նշանդէքի երեկոյին տղայի տանը հաւաքւած են լինում աղգականներն ու բա-

* Այս առածը, ոչ րեւ հայերը, այլ քուրդերն են ասում նրա մասին, ցոյց տալով, որ նա հեծած մաւանակ խնայել, իբրեւ պրեհուս խնամել չգիտէ ձիուն:

Ծ. Հ. քարտեզներից:

րեկամները և մինչ նուագում են ուրախ եղանակներով, գալիս է սափրիչը՝ որ բոլոր ներկայ եղողներին մօրուքը սափրէ։ Փեսացուն սափրելիս, նրա կողքին կանգնած են լինում երկու երիտասարդ, վառ մոմեր բռնած։ Ատրճանակի հարուածը իմաց է տալիս, որ աղջկայ տանից ընծայ է գալիս, որ խկոյն չի տրուում ըստ պատկանելոյն, այլ հանաք բանակցութիւններից յետոյ, ահագին պահանջը վճարում է մի փոքրիկ ընծայով և ստացւում է եկած հաղուստը, սպիտակեղէնն ու ծխամորճը։

Նոյն ժամանակ, փոխադարձ ընծաներ են ուղարկւում և հարսնացուն, աղայի կողմից, Հարսանիքն էլ, հրաւիրեալներն առաջ տղայի տանն են հաւաքւում, որտեղից սկսւում է գնացքը. նախ առաջ են ընկնում մականները (Brüderschaft), որոնց գլխաւորը մի «գումագան» է կրում, վրան երերուն թաշկինակով, նրանց հետեւում է քահանայ, ապա փեսացուն իր բարեկամների հետ, որ ընդունւում են աղջկայ տանը նուագածութեամբ, գինով ու անուշեղէններով։

Ապա սկսւում է հարսնացուի զարդարանքը. նա նստում է սենեակի մէջտեղը զրած մի աթոռի վրայ շրջադառնալով հարսնաքոյրերով, Braut (sungfer) որոնք նորա մագերի մէջ մի թանկագին (շատ անգամ փոխ առած) աղամանդեայ թագ են գնում և քողով զարդարում են, Հարսնացուն վերկենալով, ցանկանում է նոյն բաղդը իւր ընկերուհիներին որոնք հերթով նստում են նորա բաղմոցի վրայ, Հարսանիքի գնացքի ժամանակ, որ կտրքերով կամ սահնակներով է կատարւում մականների վրայ ամեն կողմից թափւում են շաքարեղէն և անուշեղէն *։ Պատկուելու ժամանակ հարսնացուի և փեսացուի գլխին փոքրիկ պսակներ են բռնում։ Սա արդէն վերաբերում ծիսակատարմանը որ մենք չենք ուղում շօշափել, Հարսանիքի խնջոյթից յետոյ՝ հրաւիրեալների տունը զանազան ուսեղեղեններ («Գառս») էլ են ուղարկւում։

Տարօրինակ է հոգուհացի սովորութիւնը, որ սաստիկ հին պիտի լինի, և կատարւում է հանգուցեալի տանը, ուր մինչև դիշերուայ ուշ պահուն նրա բարեկամներն ու ծանօթները մեռելն են անցկացնում։ Ով որ չէ կարողացել մասնակցել հոգու հացին, նրանց ուղարկւում է «Rischta» (կրիշտա) և «ամբրաւէ»՝ այսինքն կաթնահաց, վրան մեղր քսած։

Հնումը հանգուցեալի բերանին դնում էին մի փոքրիկ դրամ և կամ մի սպիտակ կտոր դա-

կաղի մէջ։ Այն թելը, որով չափ է առնուած դադաղի համար, պահւում է սենեակի առիքում, մի ծակի մէջ։

Ծննդի երեկոյեան՝ մանուկները ման են գալիս տնէտուն և աւետիս են երգում։ Բաղմաձայն երգը հնչում է լուրջ և խորհրդաւոր։ Պարզ մեամիւ և վիպական բնագիրը համապատասխան է յետին միջնադարեան երգերին և աւելի նոր է թւում, քան եղանակը։

(Այստեղ բերւում է յիշեալ երգի եղանակըն ու բառերը ձայնագրած և լատինական տառերով)։ Խաչը ջրից հանելու համար, պատուաւոր ծիսականներից մինը փող է առաջարկում, որ յաճախ տեղի է ունենում քահանայի հարցից յետոյ «Թէ՛ ի՞նչ է աւելի տալիս» և այդպիսով մի պատկազատելի քանակի է հասնում։

Հայերի սովորական կերակուրն է. gantschebúr mit hurút, մի ապուր, որ պատրաստւում մի պանրանման բանով, մէջը մեալի եռանդինի «ականջներով», որոնցից մինը միայն քառանկունի է և կոչւում է գօլվաթ (բաղդ)։ Ում որ ընկաւ այդ պատառը, նա նոյն տարում պիտի ամուսնանայ։ Այլև հայերը սիրում են բրնձէ ապուր, վերել յիշած ածու միսը կամ բուժէնը, զանազան խմորեղէններ, «tutmátsch» և զաթլամա, և զանազան շինովի պրտուղներ։

Հայեր գտնելու համար մենք ստիպուած եղանք արեւելեան Գալեցեայի մի անկիւնը զիմելու, դէպի Սուգի, որի բնակիչները մեծ մասամբ եկած են Ռումանեայից, միայն անցեալ դարում, ուստի և նրանք ոչ ֆիզիքական և ոչ էլ հոգեկան կողմերով չեն ներկայացնում հայի զուտարիւն և մաքուր տիպը։ Այդ տիպը պէտք է որոնել այն գաղթականների մէջ, որոնք դարեր առաջ, Անիի աւերից անմիջապէս յետոյ և յաջորդ դարերում իրանց հայրենիքը թողնելով, Որ այս քաղաքական փախչողները աղնուական և բարձր դասակարգին էին պատկանում, պարզ և բնական է։ Սրանք ահա, իրանց ծաղկած ժամանակ, արտայայտել կարողացան իրանց հպարտ ազգայինը («natio») արուեստի զանազան ճիւղերում։

XVIII դար առհասարակ, թէ հայոց և Լեհաց համար ուրախալի բաներ ունի։ Թէև ոմանք, առաջնակարգ ընտանիքներից սկսւում են պաշտօն վարել և քաղաքականութեան մէջ եռանդուն մասըն ունենալ, սակայն, Լեհաստանի վերջնական անկումը միայն հայերին լեհացրեց, այստեղ էլ արտայայտուեց ընդհանուր անբաղուածեան միաբար շփը։

XVIII դարու վերջին քառորդում հայերի լեհացումը արդէն կատարեալ պէտք է համարել։ Նրանք հաւասարապէս զգացին Լեհաստանի անկման խիստ ցաւը և հաւասար ոգեւորութեամբ ազատու-

* Կոստեյի հայերն՝ ինչպիս երևում է, պահպանել են այդպիսի սովորութիւններ, որովհետև Հայաստանում էլ այսօր հազարաւոր են և յիշեցնում Արսալիսի հնաման հարսանիքը՝ Տեղ-սակի տեղայր, և տեղայր Մարգարիս՝ Ծն. քարով։

Թեան համար վարած կռիւներում մասնակցեցին: Նրանք Գեոթէի խօսքով ասենք, միասին սերեցին և միասին առեցին: Նրանց սէրը դէպի նոր հայրենիքը աճում էր ընդհանուր լեհական ազգասէրներէրի հետ, որ իր արտայայտութիւնը 1793-ի սահմանադրութեան մէջ գտաւ:

Հայերի և լեհերի մէջ այնուհետև առաջացաւ մի յարաբերութիւն, որ դժուար կհասկանայ օտարականը, որի պատճառները կապ ունեն այն դիրքից, որ հայերը բռնել են Վաթովիկ եկեղեցու վերաբերմամբ, Լեհաստանի հայերը կաթոլիկ են, բայց հայ-կաթոլիկ, մեծատարած եկեղեցու գրկում: Նրանք կաղմում են միջակ և առանձնացած շրջան: Այսպէս էլ Լեհաստանի մեծ բոլորակի մէջ, նրանք իրանց սովորութիւնների և նեղ կապերի շնորհիւ, մի տեսակի աշխարհիկ դաւանութիւն են կաղմում, որը ինչպէս արտայայտութիւն նրանց սոցիալական դոգմութիւնն էր, դեռ այսօր էլ երևան է դալիս խառն ամուսնութիւնների ժամանակ, արեւելեան տիպերի բնորոշ գծերով: Հատ քիչ ընտանիքներ միայն, պահպանել են նախնի հայ անունը. ինչպէս օրինակ Possakos, Cheut, Romaszkan, Szadbey¹, և այլն: Սնացեալները ընդունել են աղգանուան լեհերէն վերջաւորութիւնը. ինչպէս Արքարովիչ. Le drzejowiez, krzysztowicz (Քրիստոֆովիչ) Pefrowicz և ընդ. Յաճախ, կնուէրի ժամանակ մանկանց տրուում են հայ սուրբերի անուններ ինչպէս օր. Գրիգոր, Յակոբ, Վալետան (Cajetan) Հռիփսիմէ, Rosalie և այլն...

Հայոց վերաբերմունքը լեհական հայրենիքին, փոխադարձ տուր-և տոյի վրայ է հիմնուած և ինչոր նրանք հոգեկան ու նիւթական բարիք ունին ձեռք են բերուած հաւատարմութեամբ, քանասիրութեամբ և տոկունութեամբ: Այժմ, նրանք աշխատանքով են ձեռք բերել ոչ միայն լայնածաւալ հողատիրութիւնը (Վոլոմեա և Սնիաթին գաւառներում) հողի մեծ մասը հայերի ձեռին է) այլև, շնորհիւ իրանց ընդունակութիւններին և ուսման տեւական ծաւալ են գալիցիայի մի քանի հազար հայերը պատկանում են բացառապէս հասարակութեան բարձրագոյն դասին:

Որքան հողատիրերի մէջ, նոյնքան էլ հայերի անուն կհանդիպէք գեղարուեստական ցուցահանդէսների ցանկերում, ձեւարաններում, գիտական ընկերութիւնների մէջ, պարլամենտի և գալիցիական Լանդթագի օրագրութիւնների մէջ:

Եթէ նրանց լեզուն, գրականութիւնը և արուեստն ընդհանուր լեհական է, հարկաւոր է մասնաւորապէս յիշել և այն, որ նրանց իգէալն էլ ընդհանուր լեհական է:

Այս է ահա պրօֆեսսոր Անտօնէչի (Եօհանն)

1. Ինչպէս ընդհանրողը skubniak է արտաբայով հայերէն ևն որ մեծ հասկանալ չեմ կարող Ծ. Թ.

ասպետ բոլորի) տեսութիւնը լեհաստանի հայերի մասին, որ մենք բերինք փոքրիկ յապաւումներով:

Պիտի խոստովանենք, մենք անկարող էինք այս փոքրիկ գրութիւնը վայել ճշտութեամբ թարգմանելու, քանի որ սրա ոճը, հիմնային համեմատութիւնները, բանաստեղծական նկարագիրն ու մանաւանդ մեղմ, դուրեկան և հաճելի հոմարը լիովին արտայայտել հայերէն, մեր ուժերից վեր էր: Անտօնէչը մի այնպիսի գերմաներէն է գրում, որ առանց տատանուելու նրան կարող ենք առաջնակարգ ոճաւան (ստիլիստ) անուանել: Այդ ծանր-դանդաղ և սառն լեզուին նա այնպիսի գոյներ էր տալիս, նրա համեմատութիւնները շատ անգամ այնպիսի թուիչք և հրապոյր ունին, որ առաջին քայլից իսկ զգում էք մի ծանօթ և հրապուրիչ բոյր... Եւ քանի մարդ առաջ է տանում ընթերցումը, այնքան համոզում է, որ սրա գրողը մի հարաւի զաւակ պիտի լինի, որի արեան մէջ դեռ եռ են գալիս արեւելքեան գոյների ցոլերը, և իրաւ դրա գրողը մի հայի զաւակ է...

Վուզէինք, սակայն մի երկու խօսք աւելացնել այս գեղեցիկ տեսութեան վրայ, լեհական հայերի կորստեան մասին, Պրոֆ. Անտօնէչի կարծիքով հայերի կորստեան պատճառը նախ անտեսական և ապա կրօնական է. թուրքերի յարձակումը լեհաստանի վրայ, Եւրոպայի անմիջական յարաբերութիւնը արեւելքի հետ, քայքայեցին հայերին տրտեսապէս, որոնց ձեռին էր արեւելքի առ և տուրը այլև, երկաթուղին ու կապետալիզմի զարգացումը անհրաժեշտօրէն պիտի խորտակէին ազգային կապերը. մանաւանդ, հայութեան մի այլ ապաւէնը Լուսաւորչական եկեղեցին արդէն վաղուց տեղի էր տուել կաթոլիկութեան առաջ... Առանց ուրանալու այդ երեւոյթների նշանակութիւնը, ինձ թւում է, որ դրանք շատ աւելի երկրորդական են հայերի կորուստը բացաղբելու համար, քան կարծում է յարգելի գիտնականը: Այո, մինչև անգամ ինձ թւում է, որ դրանք իսկի պատճառ չեն, այլ միայն հետեանք հայերի կորստեան, Գոնէ կրօնափոխութիւնը հայոց մէջ ուղղակի մի հիւանդոտ երեւոյթ է. քանի որ Լուսաւորչի գրկից Հռոմի պապին դիմելու համար, չկան ոչ մի հիմնաւոր և տրամաբանական պատճառներ. այդ եկեղեցին չունի ոչ մի թարմացող, նորոգիչ և միթարական մի տարր, որով գերազանցէր հայ եկեղեցուց. և երբ մի նիկող կարողանում է մի ամբողջ ժողովուրդ իր դարաւոր եկեղեցուց հեռացնել ու կաթոլիկ դարձնել, դա նշան է, որ այդ ժողովուրդն արդէն մի մեղկ, թույլ, դիմադրելու անընդունակ և բարոյապէս ու ֆիզիքապէս անդորացած, մի խօսքով, արդէն այլասեռուած և ընկած է: Այդ բանը շատ լաւ լուսաբանել կարելի է հենց ներկայի օրինակներով. Վանն ու իր շրջակայքը

որքան ինձ է յայտնի, մինչև վերջին տարը տարին-
ները ամենից քիչ հետևողներ էին տալիս կաթո-
լիկներին և բողոքականներին. վերջին քսան տա-
րիների տնտեսական ճգնաժամ թուրք կառավարու-
թեան սխտեմական հաշտանքները և մանաւանդ
վերջին ահաբեկի կոտորածը, երբ 1000 հոգի, հա-
սուն ու թարմ երիտասարդ, Վանայ հայերի կեան-
քըն ու հոգին, զոհ գնաց տաճկի սրածուծեան,
երբ ժողովրդի կենդանի նեարդը կտրուեց, այնու-
հետև աղատ ասպարէզ բացուեալ կաթոլիկութեան
առաջ. որ մինչ այն ոչ մի յաջողութիւն չունէր...
Թողլ, հիւանդ ու թշուառ ժողովուրդ, նրան մի
բան է միայն հարկաւոր. ֆիզիքական և բարոյա-
կան հանգիստ, ուստի և, հայը փող է տալիս, նա
Լուսաւորչական է դառնում կաթոլիկն է օգնում
զիմում է Հոռոմի գիրկը... Նոյն պայմաններում
միայն բողոքոսին հակառակ պատճառներից, առա-
ջացել էր և Լեհաստանի հայերի թուլութիւնը
Հայաստանից եկող զաղթականների հոսանքը, որ
շարունակ նորոգում էր տեղացի հայերի արիւնն
ու եռանդը, զաղարկէր, Այդ արիւնը նրանք
ցեղական որոշ յատկանիշների պատճառով չկտրո-
ղացան փոխ առնել լեհերից, որովհետև Դա պի-
տի տանէր դէպի կորուստ. նրանք չուղեցան ապրել
իրեն Լեհ, և չկարացին յարատեւել իբրեւ հայ. որով-
հետև երբ հայը հարուստ է, նա մեծ մասամբ իր
սերնդին տալիս է ցոփութիւն և անժոժկալու-
թիւն... Եթէ ներկայի օրինակներն անդամ անբա-
ւարար լինէին այդ բանին համոզուելու, Լեհաս-
տանի հայերի զին կեանքի մասին հաստատ պատ-
մական վկայութիւններ կան...

Յոփ կեանքի արդիւնքը ֆիզիքականապէս և
բարոյականապէս թուլութիւնն է. իսկ ֆիզիքապէս
ու բարոյապէս թուլ հասարակութիւնը յոյժ ու կամք
չի կարող ունենալ զիմագրելու կամ մաքառելուն
կրօնական և այլ հայածանքների դէմ: Այնպէս որ
լեհական հայերի կրօնափոխութիւնը արդիւնք էր
արդէն ընդհանրացած այլասեռման... Նոյն թու-
լութեան և անկարողութեան արդիւնքն է, որ արեւել-
քի առեւտրի անկումից յետոյ, նրանք, այդ ճար-
տար հայերը մի ուրիշ ելք չգտան իրանց ապրուս-
տի համար. եթէ արեւելքը կորցրեց իր շահաւե-
տութիւնը, կապիտալիզմի զարգացումը նոր ճանա-
պարհ էր բաց անում հայերի համար առաջ գնա-
լու... Ձէնքը ձեռին, Անիից գաղթելով, աստան-
գական, նա հաստատուել կարողացաւ Լեհաստա-
նում և մի զօրաւոր դիրք ու կարողութիւն ձեռք
բերաւ հիմայ անկարելի էր միմէ տանը ապահով
նստած արեւելեան շարժիւթիւնը Երոպական կապի-
տալիզմի փոխարինել... Սակայն, որ պ. Անտօնէիչը
սխալուում է այստեղ էլ, այդ այն է, որ նա մո-
ռանում է մի կարեւոր հանգամանք. լեհական հա-
յերի կապիտալը դեռ ապրում է այն բանակի մէջ

որ հիմա կառավարում են Լեմբերգի ամուրի հայ-
կաթոլիկ վարդապետները, այնինչ, այդ կապիտալն
առաջ բերող անհատները մեռել են անդառնալի
կերպով... և նրանք պիտի մեռնէին, գա-
րաւոր հարստութիւնն ու փարթամ կեանքը, կա-
պիտալեայ լեհահին և հիւսիսի խոնաւ կլիման
նրան արդէն արիւնքամ էին արել. նա վատ էր
ապրել, նա պիտի տուժէր և պիտի կորչէր, մի
տարօրինակ տրամաբանութեամբ իր փայփայած կո-
պէկները թողնելով ամուրի հոգեւորականների ձեռք
երևի, իր վատ կեանքի և մեղաւոր հոգու համար
ապաշխարանք ստանալու յուսով... և Դրա համար
շատ հեռու գնալու հարկ չկայ, բաւական է գիտել
մեր վաճառականների գաղութն ու կեցութիւնը
Մոսկուայ, Նոր-Նախիջևան, Արիմ պատկերացնե-
լու համար Լեհ. հայերի կորստեան իսկական պատ-
ճառները: Ինչպէս բացորոշ երևում է պրօֆ. Ան-
տօնէիչի խօսքերից, քիչ էր հայերի թիւը, որ
խառնուեց լեհերի հետ. հայերն այնտեղ կալ յցնա-
ցին լճուշտեցան, այլ մեռան: Ուրեմն հայերի կորս-
տեան պատճառները տնտեսական, կրօնական և
պատմական չեն, այլ յմախօսական (ֆիզիքափական)
և գուցէ կլիմայական, որ մենք արդէն մատնանիշ
էինք արել մի յօդուածում. (Մուրճ, 1897, բոշա-
ծագումով հայեր), Դա երևում է և հայերի պա-
րպմունքից. 1600-են, Լեմբերգում 80 տուն հա-
յեր են 22 խանութ էր ընկնում հարուստներից,
19 խանութ աղքատներից, 2 զինեւուն, 2 մեղրա-
տուն և 4 գարեջրատուն. ուրեմն ընդամենը 49
վաճառատան հետ, 80 տուն հայերն ունէին միայն
7 ը արհեստաւոր... որ նշան է, թէ նրանց ստուար
մեծամասնութիւնը զաղարկէր ֆիզիքական աշ-
խատանք կատարելուց... նրանց կիսից աւելին վա-
ճառական էր... և երբ մի ժողովուրդ իր գոյու-
թեան նպատակը միայն դրամ գիշելու մէջ է տես-
նում, հասել է նրա վախճանը... Յայտնի է, զրա
համար էլ Լեհաստան գնալու հարկ չկայ, որ մեր
հարուստ դասակարգը մեռնում է կորուստ սերնդին լիսսած
և դեռ կան մարդիկ, որ մեր փրկութիւնը տնտե-
սական ապահովութեան մէջ են որոնում:

Գր. Վանցեան.

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԻԱԿԱՆ ԱՌԱՍՊԵԼՆԵՐԸ

Մ. ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

(ՔՆՆԱԳԱՏՈՒԹԻՒՆ ԵՆ ՈՒՍՈՒԱՅԻ)

(Շարունակութիւն) *

Է

Վ Ի Պ Ա Ս Ա Ն Ք.

2.

Առաջադիւպտէս Ժամար.

Արտաւազդի ընաւորութեան երկուութիւնը:—Արտաւազդի առասպելը բացի Պօրենացուց յիշում են նաեւ Եզնիկի Վարդան վարդապետ, վանական վարդապետ և Յայսմաւուրք: ¹ Ըստ Եզնիկի (եր. 104) Արտաւազդին կապած պահում են վիշապները. «Եւ ոչ որս երբէք՝ որպէս մարդկան արարեալ են վիշապաց, կամ առնիցեն. և ոչ տաճարք իբրեւ մարդկան են նոցա ի բնակութիւն, և ոչ զոք ի թագաւորազեաց և ի ղիւցազանց ունին կապեալ առ իւրեանս կենդանի... Այլ որպէս զաղէքսանդր խաբէին զեք՝ կենդանի կայցէ... Նոյնպէս և մոլորութիւնն զիւաց խաբեաց զգիւցապաշտս Հայոց, թէ զոմն Արտաւազդ անուն արգելեալ իցէ զիւաց, որ ցայժմ կենդանի կայ, և նա ելանելոց է և ունելոց զաշխարհս, և ի սնոտի յոյս կապեալ կան անհաւատք, որպէս և Հրեայք՝ որ իզուր ակնկալութիւն կապեալ կան, թէ Դաւիթ գալոց է՝ շինել զԵրուսաղէմ և ժողովել զՀրեայս, և անդ թագաւորել նմա նոցա»: Արտաւազդն այստեղ ներկայանում է իբրեւ թագաւորազգի կամ զիւցազն և հայերը նորան սպասում են, որ ելնէ և տիրէ աշխարհին: Այստեղ նա քարի ընաւորութիւն ունի, ուստի և նորան կապողները չարեն՝ վիշապներ: Մենք տեսանք, վիպասանքի մէջ Արտաւազդ նոյնպէս թագաւորի որդի է, որ

կռուելով վիշապների դէմ՝ ներկայանում է իբրեւ զիւցազն:

Երկու սկզբնապէս տարբեր առասպել, վիշապների դէմ կռուողի և Մասիսի մէջ կապուած չար ոգու առասպելները միանալով վիպասանքի մէջ, ազդել են իրար վրայ: Բարի ու քաջ զիւցազն արքայորդին, որ վիպասանքի մէջ կռոււմ է վիշապների դէմ, ստացել է չար ու նախանձոտ բնաւորութիւն. իսկ ընդհակառակն Մասիսի մէջ փակուած չար ոգին, ինչպիսին է իրօք Արտաւազդ, Եզնիկի մէջ, անշուշտ ժողովրդից առած, ստացել է բարի բնաւորութիւն, քանի որ նա թագաւորազն ու զիւցազն է: Այստեղից առաջացել է կապեալ Արտաւազդի բնաւորութեան տարբերութիւնը Պօրենացու (ինչպէս և միւսների) և Եզնիկի մէջ: Եզնիկի մէջ կապեալ թագաւորազն Արտաւազդի բարի բնաւորութիւնն ուրեմն աւելի նոր է և վիպասանքի առասպելի առաջին մասի ազդեցութեան տակ է առաջացած, թէպէտև աւելի շուտ է զրի առնուած: Առասպելի հնագոյն ձևի նկատմամբ շուտ զրի առնուած լինելը առանձին նշանակութիւն չունի. ճիշտ ինչպէս նորագոյն ձեռագիրներն երբեմն աւելի հարազատութեամբ են պահած լինում սկզբնազգի, այդպէս էլ նոր զրի առնուած առասպելները երբեմն աւելի մօտ են բուն առասպելին քան թէ հնեւր: Մասիսի մէջ փակուած Արտաւազդը բուն առասպելի մէջ չար բնաւորութիւն պիտի ունենայ և ունի: Մենք այդ կրտսնները իսկոյն:

Արտաւազդ ղեւ կամ վիշապ:—Ըստ առասպելին երգիչների խօսքով. «վիշապազունք գողացան զմանուկն Արտաւազդ և զե փոխանակ եղին» (Բ. կա.): Ուրեմն նոյն իսկ վիպասանքի մէջ Արտաւազդն թագաւորի որդի Արտաւազդը, որ վիշապների դէմ կռուող զիւցազն է, համարուել է իրօք մի ղեւ: Այդ մի շատ տարածուած ու հին հաւատ է, որ

1. Նիւրեք գեղեցիկ կերպով դասաւորուած կարելի է գտնել այ. խաչաքանկի Հայոց վիպի մեջ. III, եր. 73 հսկ. ուր ևս երեք Յայսմաւուրից քերած է՝ Գրիգոր Խաչաքանկ, Կիրակոս վարդ. Արեւելցոյ, և Գրիգոր Անաւազնոյ:

* Տես Արարես համար 2, եր. 302:

ցարդ ևս ի թիւս այլ ազգերի կենդանի մնում է մեր ժողովրդի մէջ: Չարունք կամ դեերը փոխում են իրենց երեխաները մարդկանց երեխաների հետ, մարդկանց երեխաները՝ գողանում են և տեղն իրենցը դնում: Եւ եթէ մանուկ Արտաւազդին գողացողները վիշապաղունք են գողացածի տեղն ևս վիշապաղն կամ վիշապ պիտի դնէին ըստ հաւատին: Արտաւազդն ուրեմն ներկայանում է իրօք իբրեւ վիշապ, և եթէ դե է ասուած նորա համար, այդ դե բառն ևս պէտք է հասկանալ ընդհանուր իմաստով՝ իբրեւ չար ոգի: Պէտք է մոռանալ և այն, որ ինչպէս նկատել ենք, դե, ազնաւոր և վիշապ, աժդահա սերտ կապուած են իրար հետ և յաճախ փոխանակում են իրար:

Վիշապ Արտաւազդի առասպելը եւ համանուն առասպելներ:—Արդ, այդ դե կամ վիշապ Արտաւազդը նախանձում է հօր փառքին, հայրն անիծում է նորան, և նա քաջքերից բռնուելով որսի ժամանակ շղթայուում է Մասիսի մէջ: Մի օր պիտի ելնէ և վերջ տայ աշխարհին, բայց դարբինների կռանահարութիւնից զօրանում են նորա շղթաները, որ կրծում են կամ լիզում են երկու շներ:

Լեռան մէջ փակուելու այս վիպական պատմութեամբը շատ տարածուած և հին է:

Մարկո Վրաչեւիչը, հարաւային սլաւոնների մեծ զիւցազն, նախանձում է զիւցազն Դուկադինչէի մեծ փառքին: Սա մեռնելիս անիծում է Մարկոյին, որ և իւր հօր անէծքի տակ է: Անէծքի հետեանքն այն է լինում, որ Մարկոյի գերեզմանի տեղն անյայտ է մնում: Բայց ուրիշ և աւելի տարածուած աւանդութեամբ՝ Մարկոն մեծ կռիւ է ունենում և երբ նա ձեռներն երկինք բարձրացրած ասում է, «Տէր Աստուած, ի՞նչ անեմ այժմ», Աստուած զթում է նորան և փակում մի այլի մէջ: Մարկոն սուրը քարի մէջ խրած՝ քնած է, իսկ նորա Շարաց ձին մամուռն է ուտում: Սուրը կամաց կամաց

դուրս է գալիս քարի միջից, և երբ ամբողջապէս դուրս գայ, ձին էլ մամուռն ուտել վերջացնէ, այն ժամանակ Մարկո Վրաչեւիչը նորից աշխարհ պիտի դուրս գայ ձիով: ¹

Մհերի առասպելն աւելի ևս նման է Արտաւազդի առասպելին: Նորա բնաւորութեան մէջ ևս նոյն երկուութիւնն երևում է: Բայց նա աւելի չար է քան բարի: Նորա գերեզման ծննդեան մասին մէջ ոչինչ յայտնի չէ, բայց նա հասարակ հերոս չէ, մեր արդի վէպի ամենազօրեղ զիւցազն է, բնաւորութեամբ զիւական, քանի որ ընկերութիւն է անում դեերի հետ: Նա կուռում է հօր հետ, նախանձում է հօրը, հայրն անիծում է նորան, որ անժառանգ ² լինի և անմահ մնայ: Նա տանջւում է հօր անէծքի տակ:

Ո՛վ տէր Աստուած,

Իմ խօր անէծք ձի խասիր ի,

Իմ միջաց էրակ՝ քաշիր ի...:

Ո՛վ, Տէր Աստուած, զքիզ եմ կանչիր,

Տիւ ընցկուն էնես, ձի ձգես Վանայ քար:» ³

Եւ մհերը, ինչպէս Արտաւազդը, որսորդութեան ժամանակ փակուում է վանայ քարայրի մէջ. «Իրիշկից, տեսաւ մէկ ազնաւ կէր, կըխուսէր, նետ-անեղ առից, էզար, զիպաւ ազնաւին... Ազնաւ փախաւ, էնիկ ձին յիտիւ կինաց, խասաւ մէկ քեար, տեսաւ, որ պեաց ի, մաղաղայ ի...» ⁴: Եւ Մհերը փակուում է քարայրի մէջ, մինչև աշխարհի վերջը: Երբ ցորենի հատը դառնայ մանուրի չափ, նա պիտի ելնէ և կոտորում անելով աշխարհն աւերէ կամ ինչպէս Արտաւազդը, «առնիլ վախճան աշխարհի»: Սակայն ուրիշ աւանդութեամբ, նա այդ ժամանակ պիտի «մարտիրոսուի», այսինքն հաւատք պաշտպանելու համար նահատակ պիտի դառնայ: Ազգն ուրեմն սպասում է նորան, ինչպէս Արտաւազդին ըստ Եզնիկի, միայն ուրիշ ձևով: Արտաւազդն՝ աշխարհական հայեացքով՝ պի-

1. Ор. Мухоморо, Илья Муромецъ и Бог. Киев. кр. 797

2. Արտաւազդն եւս որդի յունի (Բ. կա.)՝ մի զիծ որ պատմագիրը կարող է վիպասանից առած լինել:

3. Մ. Արեղեան, Դաւիթ եւ Մհեր, եր. 58.

4. Գ. և. Յովսէփեան Սասնայ ծուր եր. 150

1. E. H. Meyer, Germ. Mythologie, Die Wechselbälge, եր. 78, 117, 137 եւն. M. Abeghian, Der armen. Volksglaube, եր. 108:

տի տիրէ աշխարհին և թագաւորէ, իսկ Մհերը՝ քրիստոնէական հայեացքով՝ պիտի նահատակուի: Եւ այս տարբերութիւնը քրիստոնէական դարերի հայոց պատմական կեանքի արդիւնք է:

Մհերի բնաւորութեան մէջ ևս այս երկուութիւնը շատ բնական է, քանի որ Մհերի առասպելը, սկզբում անջատ մի բան, կապուել է Սասունցոց վէպի հետ և զիւական Մհերը դարձել է ժողովրդին սիրելի զիւցազն Դաւթի որդին, ինչպէս Արտաւազդին Արտաշէսի որդին:

Աժդահակի եւ Հրուդէնի առասպելը Խորենացու մէջ տեսանք: Աժդահակը, վիշապ Դահակը, կամ Զոհակ, որին չար ոգին ստեղծել է մարդկային ազգը ոչնչացնելու համար, երեք զլխանի մի վիշապ է, երեք բերանով և վեց աչքով: Դիւցազն Փրեզունը (ըստ Խորենացու Հրուդէն) յաղթում է նորան Կաւէ դարբնի օգնութեամբ, և շղթայում Դրմաւենդ սարի վրայ: Նորա արեւը կաթկթում է գետին, երբ նա ցնցւում է, երկրաշարժ է լինում: Աժդահակն այսպէս պիտի մնայ մինչև աշխարհի վերջը, երբ պիտի արձակուի և կէս օրուայ մէջ շատ շատ չարիք պիտի գործէ աշխարհում: մինչև Սամը նորան պիտի յաղթէ և ստիպէ ընդունելու ճշմարիտ հաւատը: Պարսից մատենագիրները յիշում են մի տօն, որ կատարւում է ի յիշատակ Զոհակի շղթայուելուն և մինչև այժմ իսկ Դրմաւենդ քաղաքում ասում են, ¹ կատարւում է այդ տօնը: Թողնում ենք համեմատութեան բերելու յունական վիշապ Տիւփոնին, որը նոյնպէս լեռան վրայ շղթայւում է:

Գերման առասպելաբանութեան մէջ որոտմունքի աստուած Թոռը թշնամի է առհասարակ հսկաներին (Biesen) և հսկայ Լոկին (Ioki), որ խորամանկ է և Ալֆի (Alf) պէս արագ կերպարանափոխ է լինում (չմտ. մեր վիշապների կեղծա. ի կեղծա լինելը): ² Նա խար-

դաւանքով սպանում է Բալդրին, և Թոռ աստուածը շղթայում է նորան ու պինդ կապում ժայռից մի քարայրի մէջ: Աստուածները նորա զլխին ամրացնում են մի թուհաւոր որդ: Երբ որդի թոյնն ու Լորձունքը նորա երեսին է կաթում, նա այնպէս ցընցւում է, որ ամբողջ երկիրը դողում է, երկրաշարժ է լինում: Լոկին այդպէս պիտի մնայ մինչև աշխարհի վերջը, երբ պիտի արձակուի և վերջ տայ աստուածներին և մարդկանց: Ուստի Սկանդինաւիայում վտանգաւոր դրութեան մէջ այժմ էլ ասում են «Լոկին աղատուել է կապանքից» իսկ գերմանացոյ մէջ. «Սասունան արձակուել է»: Ուրիշ աւանդութեամբ Լոկիի տեղ աստուածները շղթայած են Փենրիս գայլին (fenriswolf), որ աշխարհի կատարածին (Ragnarok) պիտի արձակուի երկինքն ու երկիրն աւերելու: ¹

Մեր Արտաւազդի առասպելը կապուած է մի ժողովրդական հաւատալիքի և սովորութեան հետ. Դարբինները «յաւուր միաշաբաթուոյ երիցս կամ չորիցս բախեն զսպին, զի զօրասցին, ասեն, շղթայքն Արտաւազդայ»: Ինչպէս Արտաւազդի առասպելը, նոյնպէս և առասպելի հետ կապուած այս հաւատն ու սովորութիւնը բնիկ հայկական չէ: Նոյնը գտնում ենք և Գերմանացոյ և ուրիշների մէջ: Մանհարդը ² խօսելով Լոկիի շղթայուելու առասպելի մասին գրում է. «Զալցբուրգում Տիրոլի շատ հովիտներում դարբինները սովորութիւն ունին տօն երեկոնները, օրուայ աշխատանքը վերջացնելուց յետոյ, երեք հարուած տալու մերկ սալին: Այս անում են, որպէս զի Լուցիֆերի ³ շղթաները նորից ամրանան: Որովհետեւ եթէ նա աղատուի, ամբողջ աշխարհը կաւերէ: Տեղ տեղ, օրինակ՝ Վիլլզէօնտուում, այս սովորութիւնը կապուած է Կատաղի գայլի (Grimmiger Wolf) յիշողութեան հետ: Նա ինն երկաթեայ դռների ե-

1. E. H. Meyer, Germ. Myth. եր. 107.

2. Mannhardt, Germ. Mythen. եր. 86 հս. Laistner, Das Rätsel der Sphinx, II. եր. 73. հս.

3. Lucifer անունից ևն ծագած ևն համարուելով անկէ Loci անունից (E. H. Meyer, Germ. Myth. եր. 163.):

1. Fr. Spiegel, Eranische Alterthumskunde I. եր. 532 հտն. Mannhardt, German. Myth. եր. 532 հսն.

2. E. H. Meyer, Germ. Mythol. եր. 86 հսն.

աւելում երեք տակ շղթայի է դարձնուած և որովհետեւ շարունակ ամենայն ուժով ճիգ է թափում աղատուելու, ուստի պէտք է նորա շղթան ամրացուի. թէ չէ աշխարհն ամբողջ կաւերէ: Վարդկիրխենում նոյնպէս վերջին դարբինը, որ ամենից յետոյ թողնում է դարբնոցը, կռանով մի անգամ խփում է դատարկ սալի վրայ, որպէս զի Լուցիֆերը չկարողանայ շղթան խարտել կտրել: Նա շարունակ խարտում է շղթան, որ քանի դնում բարակում է: Ս. Յակոբի տօնին (յուլիսի 25) մտղ է մնում որ կտրուի բայց մի անգամից դարձեալ հաստանում է: Եթէ նոյն իսկ մի դարբին հին սովորութիւնը չպահէ, Լուցիֆերը ամբողջապէս կըխտաւէ կըպրծնի... Սմալանդում նոյն ժողովրդական հաւատքը կայ միայն այն տարբերութեամբ, որ այստեղ Լուցիֆերը ծանր շղթան ոչ թէ խարտում է, այլ իւր ձանկերով կտրել աշխատում: Նոյն հաւատը կայ և ալբանոց մէջ. սատանան ամբողջ տարին աշխատում է աղատուել իւր շղթաներից: Աւագ Շաբաթ օրը քիչ է մնում որ պրծնի. բայց Զատիկ առաւօտեան Փրկիչն երևում է և նորէն շղթայի դարձում սատանային:

Յայտնի է, Էմինն արդէն բերել է Վրաց դուռը և հպարտ Ամիրանի առասպելը: Ամիրանին Աստուած կապում է կովկասեան լեռներից մէկի մէջ երկաթի շղթաներով: «Ամիրանի սուրը մի կողմ է ընկած և միայն նորա հաւատարիմ շուէն անդադար լիզում է իր աիրով շղթաները... Սակայն Աւագ Հինգշաբթի երկրի խորքից մի դարձին է դուրս գալիս և սաստիկ ծեծում է մաշուած շղթան մինչև որ դարձեալ ամրանում է»¹:

Մեր Մհերի առասպելի հետ մեզ յայտնի չէ թէ արդեօք կապուած է դարբինների այս սովորութիւնը, որ ըստ Էմինի վկայութեան, մինչև այսօր պահուած է Պարսկահայերի մէջ: Սակայն մեր Մհերի առասպելի մէջ գտնում ենք համանման առասպելների մի ուրիշ զիծ, որ չկայ Արտաւազդի առասպելի մէջ: Ըստ գերմանական առասպելին, նոյն Լուցիֆերը շղթայուած ընկած է մի

քարայրի մէջ, ինն դռան ետեւում ծակատաղրի երեք աղջիկների մօտ (Schicksalsjungfrauen) և պահում է մի զանձ: Այսպէս և Մհերը փակուած է Վանայ քարում: «Այդ դռնով ներսը Ծախրի ֆալակ կըդառնայ... Մհերը շարունակ անոր վրայ կրնայի. երբ այդ Ծախրը կըդադարի, այն օր Մհեր կազատի, դուրս կելլէ... Ամեն տարի Համբարձման գիշերը... Մհերի դուռը կըբացուի... ով որ ներս մտնէ, որքան ոսկի կուգէ կառնէ դուրս կելլէ, վասն զի հոն աշխարհի ոսկին կուտուած է»¹:

Ծախրի ֆալակը, իսկապէս Զարխի ֆալակը, բախտի, ճակատագրի անիւն է, երկնային անուի (չարխ) և մոլորակային երկնքի (Փալակ) պատկերով. մի ըմբռնում որ պարսիկներից է անցել հայերին: Բախտի կամ ճակատագրի հետ կապ ունի և Համբարձման տօնի արդի ժողովրդական հաւատալիքը²: Բայց մեզ համար հետաքրքիրն այստեղ այն է, որ Մհերի առասպելի հետ կապուած է ճակատագրի ու դանձի այս զրոյցը, որ ունի գերման Լուցիֆերի առասպելը:

Բերած օրինակներով արդէն պարզուած ենք համարում որ մեր Արտաւազդի առասպելը նոյն է, ինչ որ Մհերի առասպելը, և որ այդ երկուսն էլ մեր հին ու նոր պատմածքներն են այն ընդհանուր տարածուած առասպելի, որ գտնում ենք շատ ազդերի մէջ: Մենք երկար կանգ չենք առնիլ այս առասպելի ծագման և մեկնութեան մասին: Զանազան առասպելաբաններ այս կամ այն տեսակ մեկնութիւն են տուել: Մանհարդն օրինակ, այդ առասպելը բացատրում է ամպլոպի օգերեւոյթով: Պարսից Զոհակը կամ Ածի Դահական նոյն է ինչ որ վեդայական Ահին (Ahis Dāsaka) օձը, ամպրոպի վիշապը: Նորան յաղթողն ու կապողը Փրեդուն (Հրուդէն), հին ձեռով Թրայետաօնա նոյն է ինչ որ հնդկական Տրիտա աստուածը, որ գեւերի և վիշապի դէմ կռուի մէջ Ինդրայի օգնականներից մէկն է: Բարայրը, որի մէջ ճա-

1. Urnauendstunde, qrong prong, hr. 134.

2. M. Abeghian, der armen. Volksglaube, hr. 50 ks. 61 ks.:

1. Էմին, Մովս. և հայոց հիմ վկայքը, hr. 81.

կատարելի կոչսերն են բնակումն է ամպը. նոցա զանձն է արեգական ոսկին, իսկ այդ պահպանող ստատանան կամ Լուցիթերը նոյն է ինչ որ ամպն ու արեգակի փայլքը փակող վիշապը՝ Վրտրան՝ Ահին, Ածի դահական:

Մեր վիշապ կամ դե Արտաւազդէ ուրեմն միեւնոյն Ածգահակն է, որով և նորա չար ու նախանձոտ բնաւորութիւնը, որ տալիս է մեզ Մորենացին «Ճմարտեալ» պատմութեան մէջ, վիպական զիծ պէտք է համարել: Եւ այդ չար ոգին, վիշապը՝ փակուած է «յազատն ի վեր ի Մասիս», որի վրայ հին ժամանակ հաւատում էին թէ վիշապներ են կենում: Այժմ էլ հաւատում են թէ այնտեղ վիշապներ կան և թէ գետնի տակից լսուած են այնպիսի զարհուրելի խուլ ձայներ, որ մարդ սրտապատառ կարող է լինել: Արդեօք այս գիծն էլ մի մութ յիշողութիւն չէ՞ այն երկրաշարժի, որ առաջանում է Լուկիի, Ածի Դահակի (Զոհակի) ցնցումից: Այդ աւելի հաւանական է թւում, երբ տեսնում ենք Ածգահակի առասպելի մի ուրիշ գիծն ևս այժմ նոյն Մասիսի վրայ կապուած: Ըստ Մորենացու, ինչպէս գիտենք, չրուդէնն Ածգահակին կապելուց յետոյ՝ իւր անդրին հաստատում է նորա գիմաց (զինքն անդրի ընդդէմ՝ նորա հաստատել): Իսկ մեր նոյն Մասիսի վրայ այժմ առասպելաբանում են թէ այնտեղ «ուղտերի քարուան կայ քարացած և թէ ուղտապանն էլ քարացած կանգնած է»:

Բաձը:—Ի՞նչ ոգիներ են վիշապ Ար-

1. Արդի գրոյցներ, որքան մեզ յայտնի է, փոքր Մասիսի մասին են: Առասպելը, հարկաւ, հեշտութեամբ կարող էր Մեծ Մասիսից Փոքրին անցնել: Միայն Գրիգոր Խլարեցու Յայտնաբերմի մէջ Արտաւազդի մասին յիշում է. «ի Սեւ Լեւոն որ է աւագ Մասիս»: Աւագ Մասիսն ըստ այսմ Սեւ Լեւոնի մէջ է միայն գրողի կողմից: Միւս տեղերում անորոշ է յիշում կամ միայն Մասիս կամ Ագասն Մասիս: Ագաս կոչումը Մասիսի համար յայտնի է Անանուից (Սեբեոս եր. 7. Հմմտ. Ֆեքքեր, Հայկ. աշխատ. եր. 141. ծան. 1. Мартин О нападении Неморию Армению Анонимна): Արդեօք Ագաս անունը Փոքր Մասիսի համար չէ եղել, որով Ագաս Մասիսն ձեռք համապատասխան կրկնի այժմեան ժողովրդական Սիւ Մասիս և փոքր էր մեծ Մասիս ձեռք: Հմմ. Դանկի գետի ստորին հոսանքի Ագաս կոչումը:

տաւազդին կապողները: Եզնիկի մէջ միայն Արտաւազդին կապողները վիշապներ են: Սակայն այդ, ինչպէս նկատեցինք, առասպելի նոր ձեւն է:

Ըստ Թայմաւաւորի և ըստ Վանական վարդապետի Արտաւազդին կապողները Աստուածք են: Այս աստուածք կոչումը, եթէ մի կողմից ցոյց է տալիս, որ հեթանոսութեան ժամանակ պաշտուած էակներ են եղել Արտաւազդին կապողները, միւս կողմից ենթադրել է տալիս, որ քրիստոնէութեան ժամանակ այս ընդհանուր անունը՝ աստուածք փոխանակել է բուն հեթանոսական մասնաւոր անունին: Եւ այդ անունն է քաջք, որ գտնուած են Մորենացու և Վարդան վարդապետի մէջ: Վերջինս գրում է. «Տեսեալ ու մանց քաջաց և վիշապաց տաճարս ի լերինս բարձունս և բնակութիւնս, ուր և զԱղէքսանդր կապեալ ունին ի Հռոմ և զԱրտաւազդ Հայոց թագաւոր ի Մասիս և զԵրուանդ ի գետս և ի մոպլս»: Իսկ յետոյ գրում է «Բայց մոլորութիւն դիւաց խաբեաց զկապաշտն Հայոց ի ձեռն քրմացն, որք սակին թէ զԱրտաւազդ ոմն վիշապը արդիւեալ են կենդանի ի Մասիս լեւոն ի նա[և նա] ելանելոց են [է] և զաշխարհս ունեւոյց: Վարդանը Արտաւազդին կապողներ է գտնում նախքաջք և վիշապներ, և ապա միայն վիշապներ: Բայց Վարդանի այս դրուածքի համեմատութիւնը Եզնիկի վերեւում դրած հատուածի հետ ցոյց է տալիս, որ նորա զխտւոր աղբիւրն եղել է Եզնիկ: Վիշապները նա վերցրել է Եզնիկից, իսկ քաջքերը մի ուրիշ աղբիւրից:

Ի՞նչ ոգիներ են քաջք և ինչպիսի բնաւորութիւն ունին.

Վարդան վարդապետի վերեւում դրած հատուածից իմանում ենք, որ քաջք և վիշապք համազգի էակներ պիտի լինին, քանի որ նոյն բաներն երկուսի վրայ ևս պատմում են: Քաջքերն, ինչպէս և վիշապները, բնակում են բարձր լեւոնների վրայ և ունին այնտեղ տաճարներ: Այնուհետեւ քաջքերի մասին պատմում են¹, որ կոխներ են վա-

1 Հ. Ալիշան, Հին Հայաստ, եր. 194.

րում որս անուան կալերից ցորեն կրում և մառաններից գինի տանում: Յոյնը պատմում է, ինչպես տեսել ենք, և վիշապների մասին: Այսքան նմանութիւնը հենց բաւական է ցոյց տալու, որ վիշապների և քաջքերի հաւատը միևնոյն բնական երևոյթից է ծագած:

Վահագնի կռուի մասին խօսելիս (եր. 151 — 159) տեսանք, որ վիշապ մեզնում, ինչպէս և ուրիշների մէջ, պտուտահողմի և փոթորկալից ամպի անձնաւորումն է: Մորա գէմ կռում է նոյն օգերեւոյթի բարի անձնաւորումը՝ ինչպէս, իւր օգնական Մարութների հետ, որոնք հողմերի անձնաւորում աստուածներ են: Բացի Մարութներից Ռեդ-րային գործակցում են և Ռեհոնները (Rbhus) որոնք Մարութների հետ սկզբնապէս ոգիների միևնոյն խումբն են կազմում և որոնց համապատասխան են գերմանական Էլբերը (Elben):

Համեմատենք քաջքերի բնաւորութիւնը մեր հին և արդի ժողովրդական հաւատքով՝ Մարութների, Ռեհոնների, Էլբերի բնաւորութեան հետ և կրտսենենք, որ մեր քաջք՝ որ նոյն ոգիներն են, ինչ որ նոքա Մոքա յատկապէս նայանում են գերմանական Էլբերի հետ:

Էլբերը, ինչպէս և մեր քաջքերը, իշխում են ամբողջ բնութեան մէջ: Ուստի և նոցա մասին թէ մեր և թէ գերմանական ժողովրդի մէջ կան շատ զրոյցներ: «Մոքա իրենց բնաւորութեան բոլոր նուրբ գծերով և իւրատեսակ առասպելներով ու պաշտամունքի բոլոր ձևերով հնդեւրոպական են»: Էլբերի սկզբնական ծագումը, գլխաւորապէս օղային է, Կան ամպրոպի, հողմի և ամպի Էլբեր: Առաջին երկուսը, ամպրոպի և հողմի

Էլբերը, որոնց համապատասխան են մեր քաջքերը, գլխաւորապէս արական են: Իսկ ամպի Էլբերը իգական են, կին էլբ են (Elbinnen): Մոցա համապատասխան են մեր փարիները, հին պարիկները, գլխաւորապէս ջրի (սկզբնապէս ամպի) հրեղէն աղջիկներ, Պարսից պայրիկները, հնդկաց ապսարները, որոնք ուրիշ կարգի ոգիներ են:

Էլբերը, ինչպէս և մեր քաջքերը, նայելով իրենց օգային բնութեանը, մերթ խաւար, տգեղ, վնասակար, բուռն ու չար են. մերթ լուսաւոր, գեղեցիկ, օգտակար, ծառայութեան պատրաստ և բարի: Ուստի և կոչւում են չար քաններ (böse Dinger) և նազելիներ, բարիներ (Holden, gude, hilge Hollen): Այսպէս և մեր քաջքերը կոչւում են չարք. չարունք (այլ և գրող, գէ, սատանայ) ¹, և մեզանէ լաւեր, մեզնէ աղեկներ, աղեկ մանուկ:

Էլբերին վերագրում են ամեն տեսակ մարդկային բան: Բերենք մի քանի գծեր մեր քաջքերի և գերմանական հողմի Էլբերի բնաւորութիւնից: Մոցա շունչը մարդկանց և անասուններին հիւանդութիւն է բերում: Մեղնում յատկապէս սենեակի մէջ փչող քամին և առհասարակ քամու հունչը համարւում է քաջքերի շունչը: Քամուց հիւանդացողը քաջքերի զարկածն է: Էլբերը շրջում են պտուտահողմի մէջ կամ յարուցանում են պտուտահողմ, որ նոցա անուշով կոչւում է զրուտների քամի (Drutenwind): Այսպէս և մեր քաջքերը կապուած են պտուտահողմի հետ, որ կոչւում է քաջքաքամի: Էլբեր և քաջքեր, երկուսն ևս մարդկանց զարնում են և մարդու խելք թռցնում խելագարեցնում: Այգպիսիք կոչւում են գերմանացոց մէջ Elben-trötsch, Elbst, Drut և ինչ, իսկ մեր մէջ քաջքակոխ, քաջքակալ: Մոքա երկուսն ևս, իւրեւ քամու ոգիների, գող ու խաբեբայ են, — գողանում են զանազան բաներ, մոլորեցնում են մարդոց, ճանապարհից շեղում տանում ամպի տեղեր, կամ ժայռերից ներքե գլորւում և նմաններ: Յաճախ մարդկանց երեխաներն ևս գողանում են և տեղն իրենցը

1. M. Abeghian Der armen Volksglaube, եր. 103 հսկ. նկատելի, որ մեր արդի ժողովրդական հաւատքի մէջ, նայելով գաւառին, այդ ոգիները զանազան անուններ են կրում: Սովորական է ֆաջ անունը, իսկ իգականների համար փառի (ինն պարիկ): Սակայն երբեմն ֆաջ եւ փառի շփոթում են, այսինքն ինչպէս փառի և նաւալանների համար է գործածւում, այդպէս և ֆաջ իգականների համար: Այնուհետեւ ֆաջերը, իրենց բնութեան շար կողմից առած կամ փրստնեւորեան ազդեցութեան տակ, կոչւում են չարք, չարունք, գրող, դեռ նոյն իսկ ստանալ: Պերմանացոց մէջ ևս կրկերը զանազան անուններ են կրում:

1, Իսկ չար կակներ, թէ ֆաջերը և թէ կրկերը հաշտւում են պողպատով եւ կայծաւով:

զնու մի իրրե հոգմի ոգիներ նոքա երկուսն
ևս գրաւիչ երաժշտութիւն ունին. և մեր ու
գերմանացոյ մէջ ևս նոցա միշտ տեսնում
են խմբով պարելիս, երգելիս ու նուագելիս
կամ ինչպէս ասում են, հարսանիք անելիս
Երբեմն աղամարդկանց ու կանանց խաբում
ձգում են իրենց ամբօխի — եղնաղի — մէջ
սպանելու կամ փնասելու նպատակով: Բայց
միշտ չեն փնասում, օգնում էլ են: Մոցա
բնակարանները քաջքատուն, քաջաքար, քաջ-
քաճոր, գերմանացոյ մէջ Alfahölen (քաջքա-
ճոր) — են լեռների վրայ, այրերում, որտեղից
լաւում է երգ ու երաժշտութիւն: Այդտե-
ղից ձայն են տալիս մարդոց, երբեմն իրրե
արձագանդ, և նոցա ձայնը կոչւում է քաջ-
քաճայն նոյնպէս, և գերմանների մէջ Albleich,
նորուհեբէն Huldreslaa: Բնակում են նաև
աւեր աներում, աշնանն անբնակ թողած տա-
ղաւարներում: Որս են անում, նստում են
զանազան ծառերի վրայ և այնտեղից զար-
նում մարդոց, իջնում են ¹ կամ ծծում են
կովերի (սկզբնապէս ամպերի կովերի) կաթը:

Թողնում ենք ուրիշ նմանութիւնները:
Բերենք քաջքերի և էլբերի մասին պատմած
երկու զրոյց ևս: Մի զրոյցով նոքա հրաւի-
րում են մի տաամէր օգնելու մի ծննդկան
քաջքի և իրրե վարձ տալիս են սոխի ու
սխտորի կճեպների, որ ոսկի է դառնում: Նկա-
տենք որ նոցա օգային ծագման յիշողութիւն
է նաև «քաջքը տղայ է բերում» խօսքը, որ
ասում են անձրև և արև եղած ժամա-
նակը: — Աւելի հետաքրքիր է մի ուրիշ զրոյց,
որ պատմում է նաև հնդկական ուհուներ-
ի մասին: Այդ զրոյցով քաջքերը գողանում
են մի կով կամ երինջ, մորթում ուտում
են. և յետոյ կովի ոսկորներն ու մորթին
սարքելով՝ կենդանացնում են: Բնութեան
մի առասպել է այդ, որ զանազան կերպով են
մեկնում: Քաջքերը հոգմի ոգիներ են: Աշնա-
նը քամիները թւում է թէ լափում են ամ-
պերի կովը, որովհետև ձմեռն այլ ևս անձրև
չէ գալիս, իսկ գարնանը նոյն քամիները նորից
բերում են կաթնատու կովը, անձրևաբար
ամպերը: ²

Այսպէս մեր քաջքերն ոչ միայն իրենց
բնութեամբ, այլ և զրոյցներով նոյն են, ինչ
որ գերման էլբերը: Իսկ էլբերին համապա-
տասխան են, ինչպէս ասացինք, հնդկական
ուհուները, որոնց անուններն անգամ նոյ-
նացնում են: ¹ Նկատենք նաև, որ էլբերի
բնութեան հետ կապուած է և դարբնութիւնը:
Մոքա դարբնում են Aplgeschoss, կայծակ:
Դարբնելու աւանդութիւն մեր քաջքերի մա-
սին յայտնի չէ մեզ: Բայց եթէ Արաւազգին
շղթայողները քաջքերն են, ուրեմն և նոքա
հմուտ պիտի լինին դարբնելու արուեստին:
Եւ արդեօք քաջքերի այդ դարբնելու մի նշա-
նակը չէ՞ն կատարում մեր դարբնները կռանը
սալին բախելով:

Մի անգամ որ մեր քաջքերը նոյն կար-
գի ոգիներ են, ինչ որ գերման էլբերը և
հնդկական ուհուները, այն ժամանակ հաս-
կանալի է դառնում թէ ինչու քաջքերն են
վիշապ Արաւազգին կապողը: Դոքա նոյն
հոգմի ոգիներն են, Մարուաներ, Ուհու-
ներ, որոնք գործակցում են ինդրային, երբ
սա կապում է վիշապին: Բարձրագոյն էակ-
ների, աստուածների անուններ աւելի շուտ
են մոռացւում քան ստորին կարգի ոգի-
ներինը: Այդպէս է եղել և մեզնում: Արաւա-
զգին կապող աստուածու անունը մոռա-
ցւած է, իսկ նորա գործակիցներինը պա-
հուած է: —

Ամփոփենք մեր եզրակացութիւնը վիպա-
սունքի մասին: Մեր ուսումնասիրութիւնից
հետևում է, որ հոյոց վիպասանք եղել են
մի երգախառն պատմութեամբ, որի մէջ միացած
են պատմական յիշողութիւններ, կենցաղա-
կան գծեր և երկու տարբեր առասպել, Պատ-
մական յիշողութիւններն են Արաւազէս Ա.,
Արաւազէս Բ., (գուցէ և Արաւազէս Գ.), Հրա-
զափղղ և Տրդատ Ա. թագաւորների ժամա-
նակից ու արարքներին: Առասպելներն են.
1 թագաւորազն Արաւազգի կոխը վիշապ
Արգաւանի և վիշապների դէմ ու նոցա կո-

սին. միայն սա ամպիմի ուրիշ կենդանակերպ՝ Բաշ և կեն-
դանացնում, ուսկից յետոյ սկիզբներն ու մարքին ստիկով
(Mannhardt Germ. Mythen. հր. 42 հս. 57 հս.).

1. E. H. Meyer, Germ. mythol. հր. 117 Այս
գրքից եկի վերցրած և գերմանական էլբերի բնութագիրը:

1. Mannhardt, Germ. Mythen. հր. 43, 48, 58:

2. Նոյն գրոյցը պատմում են ևս գերման. Թոռի մա-

վարին այս կամ այն ուղղութիւնը ապա Կ. Ս. Թ. Թ. հողը երկայնաձև է, հարկաւոր է վարել երկայնութեամբ: որպէսզի դուրսանը շրջելիս իրար տեղը ժամանակ չանցնի, որքան երկար և նեղ լինի դաշտը, այնքան աննշան կլինի այդ կորուստը: Բայց երբ արտը շատ երկար է, պէտք է նորան առանձին մասերի բաժանել և իւրաքանչիւր մասը առանձին վարել, որովհետեւ ակօսներէի հետեւապէս և վարի երկարութիւնը պէտք է համեմատ լինի այն տարածութեանը ինչ զանազանութիւն, որ կարող է ձին կամ եղը գութանով առանց կանգ առնելու միանգամից անց կենալ, որպէսզի այն ժամանակը, որ գործ է դնում մաճկալը գութանը վերջացած ակօսից մինչև մի ուրիշը փոխադրել, իբրև հանգիստ ծառայէ գութանին լծուած կենդանիների համար և ուրիշ ոչ մի աւելորդ վայրկեան չկորցնէ: Աշխատող կենդանիների ոյժը երկրագործական գործիքների կազմութիւնը հողի շերտի մեծութիւնը, նորա յատկութիւնը և այլն վարի կամ ակօսի երկարութեան վերաբերմամբ ունին իւրեանց էական նշանակութիւնը, ահա այս է պատճառը, որ տարբեր պայմաններում ակօսների երկարութիւնը տարբեր պէտք է լինի թէպէտ ընդհանրապէս գործ են դնում 60—80ս. երկարութիւն ունեցող ակօսներ: Եւ Երբ արտը բաւական դառնիվայր է, ջուրը նորան չըհեղեղելու համար հարկաւոր է վարել ոչ զլիաւոր զառիվայրի, այլ արտի ձևի անկիւնագծի ուղղութեամբ Գ. Կրկնավար անելիս կամ աղբը ծածկելիս և այլ սոյնանման դէպքերում հողի մասնիկները լաւ փափկացնելու, փշրելու, մասնիկները միմեանց հետ կանոնաւոր կերպով խառնելու և հողը վնասակար և անպէտք բոյսերից յաջող կերպով մաքրելու համար, անհրաժեշտ է. որ այս անգամ վարը նախընթաց վարի վերաբերմամբ ուղղահայեաց և կամ գոնէ քիչ զիջ ուղղութեամբ տեղի ունենայ:

Վարի ժամանակը. — Վարելու համար յարմար ժամանակ ընտրելը կախումն ունի հողի յատկութիւնից, նախկին վարի բնութեւնից, եղանակի դրութիւնից և այն բոյսերից որոնց աճեցման համար է նշանակած այդ հողը: Այսպիսի հանգամանքներում հողի խո-

նաւութեան աստիճանը կարեւոր դեր է խաղում թէ չափից դուրս խոնավութիւնը և թէ նորա զգալի պակասութիւնը միակերպ արգելքներ են ներկայացնում: Ծանր և պինդ կաւեայ հողերը խոնավ եղանակներին խիստ դժուար են վարում, կըստացունին կարծր առեր, հողը կպչում, մնում է գութանի թւին ու պոկ չի գալիս, որով և մենք մեր նպատակին հասած չենք լինի, որովհետեւ հողը այսպէս վարուելով, չի փափկի: Երբ եղանակը չոր է լինում, վարելուց հողը զրկում է իւր համար անհրաժեշտ խոնավութիւնից: Թեթեւ, աւաղային հողերը չոր եղանակներին սաստիկ փխրուն են լինում և դառնում փոշի: Բայց ընդհանրապէս ինչպէս աւաղային նոյնպէս և կաւախառն հողերը վարելու համար աւելի հեշտ է ժամանակ որոշելը, քան զուտ կաւային հողերի համար: Երբ հողի մէջ շատ կան վնասակար միջատների, անհրաժեշտ է այսպիսի դէպքում այլ կերպ առաջնորդուիլ, այն հողերը, որոնց վերայ բուսնում են բազմամեայ անպէտք և նոյն խի վնասակար խոտեր, սովորաբար պէտք է վարել շոգ եղանակներին և կամ նախքան ցրտեր սկսուելը, խի կլմէ մի տեղ պատահի միամեայ խոտեր, հենց նոցա երկայուն պէս պէտք է աշխատել վարելով փափկացնել հողերը: Մայած թէ բոյսը որքան ժամանակում կըհասունանայ, արդեօք որքան խոնավութիւն և տաքութիւն անհրաժեշտ է նոցա սերմերի աճեցման համար և եղած կլիմայական պայմանների, աչքի առաջ ունենալով, կարելի է որոշել ցանքսի ամենապարմար ժամանակը որով և ըստ այնմ էլ կարելի կլինի որոշել, վարելու ժամանակը, խի այն, որ զանազան բոյսեր հողի տարբեր աստիճանի փափկութիւն, փխրունութիւն և վնասակար խոտերից ազատ կացութիւն են պահանջում, այդ արդէն կախումն ունի մշակելու քանակութիւնից, հողի յատկութիւնից և այլ պատճառներից:

Թէ ինչ չէ է պատճառը արդեօք վարից յետոյ. — Վարից յետոյ հողի մակերեսովի ստացած ձևերը տարբեր են լինում: 1) վարելի հողի մեծութեան պատճառաւ նորան մասերի են բաժանում և ըստ այնմ իբրև մեծ մեծ մարդեր առանձին առանձին ձևերով են վարում և

2) Հարթ հաւասար կամ ձեւաւոր: Առաջին ձեւի վարը կատարուում է նոր ձեւի սովորաբար տարածուած և շատ տեղերում գործադրուած թեան յարմար մաշինի գուլթանի միջոցաւ, որ ունի մի անշարժ թեւ, որով միշտ կարած առը շրջում է դէպ աջ, այդ պատճառով էլ որպէս զի մաշկալը ստիպուած չլինի նորից ամբողջ ակօսի ուրեմն և արտի երկարութեամբ կրկին պարապ իւր նախկին տեղը վերադառնայ, ամբողջ հողը բաժանում են մի քանի յարմար մասերի: Այս կերպ վարելուց կարելի է ազատուել և առանց իզուր ժամանակ կորցնելու կամ անընդհատ վար կարելի է անել եթէ երկու խօփ և շարժական ու երկու կողմը տեղափոխուող թեւ ունեցող գուլթանով կատարուի վարը, որը այդպիսով կշրջէ հողի շերտը ինչպէս աջ, նոյնպէս և ձախ կողմը կամ վարել մի այնպիսի գուլթանով, որ խկապէս երկու գուլթանից է բաղկացած, որոնք այնպէս միացած են մէկ մէկու, որ երբ մէկով վարում են և շերտը դարձնում դէպ աջ, միւսը ձախ կողմ շրջողը անգործ մնում է վերեւ բարձրացած և սկսում է իւր գործը միայն այն ժամանակ, երբ գուլթանը շրջում են նոր ակօս բաց անելու, այն ժամանակ արդէն առաջին գուլթանը բռնում է երկրորդի նախկին դիրքը, այսինքն բարձր է պահում իրան հողի մակերևոյթից: Այսպիսի գուլթանները կոչւում են երկթեանի (двотыльные): Այս տեսակ գուլթաններով վար անելիս կարելի է անընդհատ մէկ ակօսը միւսի մօտ անցկացնել և եթէ առաջին ակօսի առը դէպ աջ է շրջած, այն ժամանակ գուլթանը հասնելով վարելահողի ծայրին թեւը տեղափոխում են նորա միւս կողմը և կամ գուլթանի միւս մասը բարձրացնում են վերեւ ապա նայած թեւաւոր գուլթանի կազմութեան, ըստ այնմ էլ նորան փոխարինում է մի ուրիշը, որ առաջ բարձրացրած էլ եղել և չէր գործում: Այս տեղափոխութիւնից յետոյ անց են կացնում երկրորդ ակօսը առաջինի մօտ, որի վերայ և շրջում են երկրորդ առը: Յետոյ նորից տեղափոխում են թեւը և կամ փոխում գուլթանները ու ապա քաշում երկրորդ ակօսը շրջելով նորա առը երկրորդ ակօսի մէջ և այլն: Փորձը ցոյց է տուել, որ գործածու-

թեան մէջ սովորական եղանակով վար անելիս թեւաւոր գուլթանները անյարմար են, որովհետեւ տեղափոխուող թեւին դժուար է մի այնպիսի ձեւ տալ, որ կարելի լինի գործ ածել պինդ հող վարելու, իսկ երկրորդ տեսակի գուլթանը, որ երկու միացած գուլթաններից է բաղկացած և մէկով վար անելիս միւսը անգործ մնում է, վերեւ բարձրացած խիստ ծանր կլինի և գործադրելու համար մեծ ոյժ կպահանջուին, այդ պատճառով այդ տեսակ գուլթաններով վար կարելի է անել միայն շոգու ուժով: Եւ որովհետեւ մշտական և հաստատուն թեւ ունեցող լծուելի գուլթանների առը միշտ շրջում է դէպ աջ, այդ պատճառաւ էլ վարը պէտք է տեղի ունենայ հետեւեալ կերպով.

ա. Հարկաւոր է մեծ երկար վարելահողը մասերի բաժանել և իւրաքանչիւր մաս պէտք է ունենայ ոչ լայն, երկար շերտի ձեւ և դասաւորուած լինի հարթ տեղում ձգուած հիւսիսից հարաւ, որպէսզի այդպիսով հաւասարաչափ տաքանայ հողը արեգակի ճառագայթների տակ, իսկ անհարթ տեղերում այդ մասերին պէտք է փոքր ինչ զառիվայր ուղղութիւն տալ, որպէսզի յորդ անձրեւներից զոյացած ջրերը չհեղեղեն ակօսները: Այդպիսի ակօսների երկարութիւնը պէտք է համապատասխան լինի ամենայարմար և ձեռնառու ակօսի երկարութեամբ, որովհետեւ նոքա մեծ ագրեցութիւն ունին ամբողջ հողի վարի շուտափոյթ կատարուելուն: Որքան երկար լինեն վարելահողի այդպիսի կտորները, այնքան աւելի երկար ժամանակ պէտք է գործ դնել գուլթանի արդիւնաւոր գործունէութեան համար: Վարը կարելի է սկսել երկու կերպ, կամ իւրաքանչիւր կտոր հողի ափերից դէպի ներսը կամ ընդհակառակը հողի ներսից դէպի ափերը:

ա. Վարը եղբներից ակօսի մաշկալը երեսը դարձնելով դէպի հողի վարուող մասը և կանգնելով նորա աջ անկիւնում, անցէ կացնում իւր մօտ դանուող աջակողմեան եզրի երկարութեամբ նորա ներսի կողմից առաջին ակօսը: Երջած սուր արտաքին երեսը

1. Վարելու ժամանակ պէտք է առաջին ակօ-

պատկում է հողից դուրս գտանաող եղերքի խամ հողի վերայ որով կտացուի մի փոքրիկ թումբ: Անցկացնելով հողի երկարութեամբ մի ամբողջ ակօս մամկալը դարձնում է լծած կենդանիներին դէպի ձախ ակօսամիջից դուրս է հանում գութանը և վերեւ բարձրացնելով տանում է նոյն հողի դէմնուդէմ գտանաող միւս երկար եղբի ծայրը որտեղ կրկին շուռ տալով գութանը դէպի ձախ ներսի կողմից երկարութեամբ անց է կացնում երկրորդ ակօսը շրջելով հողի շերտը գութանի ընթացող ուղղութեան աջ և կամ առաջին ակօսի վերաբերմամբ ձախ կողմը որով և արտի միւս կողմում կազմում է երկրորդ փոքրիկ թումբ: Անցկացնելով երկրորդ ակօսը և հասնելով արտի ձախ անկեան մօտ մամկալը ձախ կողմն է դարձնում լծուած անասուններին, դուրս է հանում գութանը երկրորդ ակօսամիջից և տանում առաջին ակօսի ծայրը որտեղ կանդնեցնում է գութանը և նորա մօտով ձախ կողմն անց է կացնում երրորդը որի բարձրացրած աւր յենուելով առաջին աւր վերայ թեք ուղղութեամբ կազմում է 45⁰ ունեցող մի անկիւն: Երրորդ ակօսը վերջացնելուց յետոյ գութանը անդադրուում են արտի հակառակ կողմը և այնտեղ անց են կացնում չորրորդ ակօսը որի աւր շրջելով յենում է երկրորդ աւր վերայ: Զորրորդ ակօսից յետոյ անց են կացնում երրորդ ակօսի մօտ հինգերորդը ապա վեցերորդը չորրորդի մօտ և այն միջև որ հողի ամբողջ այդ մասը վարուի միայն նորա միջակեղը անվար կմայ երկու ակօս ակօս որը ամբողջ հողի մէջ ցած ընկած մասն է կազմում: Այդպիսով ամբողջ վարելահողի առանձին առանձին մասերը վարելով նորա ամբողջ մակերեսովը կներկայացնէ կից-կից դասաւորուած մեծ-մեծ մարդերի մի շարք, որոնց միմեանցից բաժանում է խրաքանչիւր առանձին մասերի մէջ անվար

սում երեսանց, երեք չորս մասի խորութեամբ վարել, երկրորդ ակօսի խորութիւնը աւելացնել և միայն երրորդ ակօսից սկսել վարել այն խորութեամբ, ինչ խորութեամբ որ ընդունուած է: Սա մի անհրաժեշտ բան է, որպէսզի մի անգամից անասուններին զօռ չլինի և գութանի թոյլ մասերին վնաս չհասնի:

մնացած երկու ակօս հողերը: Վարուած շերտերը անվար մնացած ակօսների վերաբերմամբ թեքուած են լինում աջ և ձախ կողմերը:

Բ. Վարը կարելի է սկսել նաև արտի հողի միջակեղից:—Առաջին ակօսը պէտք է քաշել մօտաւորապէս զուգահեռական ուղղութեամբ հողի երկար եղբերէն շրջելով աւր հողի այն անվար շերտի վրայ որ այդ վարուող կտոր հողի ուղիւ միջակեղն է ընկած լինում և բաժանում նորան երկու հաւասար մասի: Առաջին ակօսի վերջին ծայրերից գութանը շուռ պէտք է տալ դէպի աջ և մի ակօսի լայնութիւնից աւելի պակաս տարածութիւն բաց թողնելուց յետոյ անցկացնել երկրորդ ակօսը, որի աւր մասամբ շուռ կղայ միջակեղի անվար շերտի վրայ և մասամբ էլ կյենուի առաջին աւր վրայ: Վերջացնելով երկրորդ ակօսը գութանը պէտք է դարձնել դէպի աջ և առաջին ակօսի մօտ անցկացնել երրորդը և աւր թեք կերպով շուռ տալ առաջին ակօսի վրայ: Երրորդ ակօսի ծայրին գութանը նորից դէպի աջ դարձնելուց յետոյ երկրորդ ակօսի մօտ պէտք է անցկացնել չորրորդը որից բարձրացրած աւր յենում է երկրորդ աւր վրայ: Այսպէս այս կարգով պէտք է շարունակել մնացած ակօսները, մինչև որ ամբողջ հողը վարուի: Այս կերպ ամբողջ արտի բոլոր մասերը վարուելուց յետոյ նորա մակերեսովը դարձնալ մարդերի մի շարք կներկայացնէ, միայն խրաքանչիւր կտոր հող առանձին մի ամբողջութիւն կկազմէ և ոչ առաջին պէս խրաքանչիւր կտոր հողի մնացած երկու անվար ակօսների պատճառաւ երկու մասից կլինի բաղկացած, այս կերպ հողը մաս մաս վարելիս անհրաժեշտ է աչքի տալ ունենալ որ վարած արտի մակերեսովը սկսած առաջին աւրից դէպի վարելի ակօսները, աստիճանաբար ցածրանայ և ոչ մի առանձին բարձրութիւն կամ փոսեր չլինեն հողի երեսին, իսկ այդ նպատակին հասնելու համար հարկաւոր է առաջին երեք ակօսները խորը անցկացնել իսկ վերջինները այսինքն դէպ հերկելի ակօսների կողմը դանուողները, ընդունուած խորութիւնից աւելի ծանծաղ: Իսկ առաջին երեք ակօսները բաւականին խոր անցկացնելու

Համար լուս կլինի եթէ նախօրօք մի քանի առանձին ահօսներ քաշելով առաջին ահօսների հոգերը վառվածքներն: Բայց այս էլ կայ որ շատ տարիներ միևնոյն տեղերում նոյն կերպ կրկնուի միևնոյն տեսակի վարքի ժամանակ անցնելուց յետոյ այդ առաջին ահօսները զգալի կերպով խորը կընկնեն և նոցա դուրս բերած առերից բառականին բարձր թուամբեր կառացուին: որ ի հարկէ մնաստիար է: Սորա առաջն առնելու համար անհրաժեշտ է ամենայն տարի փոխել վարքի ձևը: մի տարի վարք սկսել հոգի եզրներէից միւս տարի մէջտեղէից: Միայն այս կերպ վար անելով բոլոր առերի բարձրութիւնը չի փոխուի միևնոյնը կմնայ մասնաւոր եթէ հոգի առանձին առանձին վարող մասերը բաւական լայն են: Իսկ ինչ վերաբերում է հոգի այդ մասերի լայնութեան (որ մի սաժենից աւելի չպէտք է լինի), պէտք է ասել որ շատ նեղ լինելն ևս անյարմարութիւններ է ներկայացնում իսկ լայն տեսակներն ևս ($2\frac{1}{2}$ սաժեն և դեռ աւելի) ապարդիւն ժամանակ են կորցնում երբ զուգանք հոգի մի ծայրից տեղափոխում են միւս ծայրը: Այս կորուստը աննշան զարձանութեամբ համար պէտք է որ հոգի մասերի միջին լայնութիւնը հաւասար լինի $1\frac{1}{2}$ — $2\frac{1}{4}$ սաժ. և կամ պէտք է որ թէ առաջին և թէ երկրորդ տեսակի վարք միասին անել որի համար և ամբողջ հոգը պէտք է նեղ-նեղ մասերի վեր ածել և մասերից մէկը այս միւսը այն կերպ վարել:

գ. Այս նաև հոգեր վարելու մի ուրիշ ձև է որ գործադրում են երբեմն այն արտերում որոնք հարուստ են բոյսերի մնացորդներով: Ինչպէս օրինակ խոզանների խոտերով ծածկուած արտերում և այլ հոգեր և մանաւանդ որոնք խոնաւ են: Այս վարք տեղի է ունենում աշնան վերջերին: Երբ եղանակները բաւականին ջրառում են՝ դուրսանով անց են կացնում մի շարք դուզահետական ահօսների, մէկը միւսից մէկ կամ երկու ահօս հետաւորութեամբ: որոնց շրջած առերը ընկած են մնում ահօսամէջ եղած անվար հոգի վերայ: այդպիսով ամբողջ տարածութեան կէս մասը հոգի է վարուած լինում: Խոնաւ հոգերի համար այս անցկացրած ահօսները կծառայեն իրեն

չորացնող կամ ցամաքացնող սառնոր: Այս վերջին յարմարութիւնը որոշ չափով տեղի է դնենում նաև նախկին բոլոր եղանակներով վար անելիս: որոնք յայտնի են իրենց պարզութեամբ: Թուենք այժմ ամբողջ արտը առանձին առանձին մասերով վար անելու անյարմարութիւնները: Աստուարակ մշակած հոգի մակերեսի վրա անհասարակ է լինում և խորը ու բարդութիւններ է ներկայացնում որի պատճառով և հոգի զանազան մասերը արեգակի ճառագայթներից անհասարակ կերպով տաքանալով բոյսերի մնացորդների յաջող վերլուծուելուն արգելք են դառնում անհասարակ կերպով է տարածում նաև խոնաւութիւնը—զարնանը և յորդատտ անձրևներից յետոյ մշակած ահօսների մէջ ջուրը կարող է կանգ առնել—զեռլ կանգնել, իսկ վարք թուամբերի վերայի հոգը կսկսի չորանալ, որից երկիրը անկանոն կերպով վառվելով և զանազան գիւղատնտեսական պարտ ու պատշաճ միջոցները (տափանելը, ցանքի հարթելը և այլն) դժուարութեամբ ի կատար ածուելով յասած է զայն բոյսի հասակի և զարգացման մէջ տարբերութիւն: որի համար և շատ հոգատերեր և գիւղատնտեսներ նախապատում են միակերպ հաւասար կամ ձեւաւոր (фигурная) վարք:

բ. Այս վերջին ձևով վար անելիս հոգը իհարկէ նոյաժ իւր ձևի կաշեւոյն չափ ուղղադիմ եզրներ ունեցող շատ պարզ մասերի կամ ձևերի են բաժանուում: Եւ անկիւնների, քառանկյանների, զուգահետադիմի սեղանափերերի և այլն: Դուրաբանելու վար պէտք է սկսուի ափերից և վերջանայ արտի մէջ տեղը կամ ընդ հակառակը:

ա. Եթէ յետոյ վարք սկսուում է հոգի եզրերից այն ժամանակ դուրսանել պէտք է տեղաւորել հոգի անկիւններից մէկում այնպէս որ վարելի հոգը ընկնի ամբողջապէս դուրսանի ձախ կողմը և ապա առաջին եզրի երկարութեամբ անցկացնել առաջին ահօսը մինչև հետեւեալ անկիւնը հասնելով միւս անկիւնը դուրսանել պէտք է զարձնել դէպի ձախ և երկրորդ եզրի երկարութեամբ նորից անցկացնել մի նոր ահօս և այլն: աստի-

Ճանարար շրջապատելով ակօսներով ամբողջ հողը, մինչև որ գութանը հասնի այն տեղը, որտեղից սկսուել էր խւր գործը: Չորս ակօսից դուրս ձգած հողը, այսինքն առը, ընկած մնում է արտից դուրս եղած խամ հողի վերայ: Այս առաջին շրջանից յետոյ նորից առաջին ակօսի մօտով ամբողջ ձեւի շուրջը, իհարկէ ներսի կողմից, պէտք է անցկացնել երկրորդ ակօսը, որի առը շուռ է գալիս և յենւում առաջին տուի վերայ, նոյն կերպ պէտք է երկրորդ ակօսի մօտ անցկացնել երրորդը, չորրորդը և այլն, աստիճանաբար վարը ուղղել վարունդ հողի ներսը, մինչև որ կմնայ անվար մի փոքրիկ կտոր հող, որի մէջ ևս ակօսներ անցկացնելու համար ստիպուած պէտք է շուռ շուռ պտոյտներ դործել տալ գութանին: Որպէսզի ժամանակի խնայողութիւն լինի, ձեււոր հողի ներքին փոքրիկ մասը, փոխանակ սոյն կերպ մինչև վերջը վարը շարունակելու կարելի է դործադրել վերև յիշած վարի եղանակները (ա-ի և կամ բ, եղանակները):

Բ. Մեջից պէտք է գրեթէ յետոյ վար անել հողի մէջ տեղից բաժանում են նոյն հողի ձեւն ունեցող մի կտոր, որ շատ հեշտութեամբ կարելի է ստանալ, եթէ ամբողջ հողի եզրերից բաւականին հեռաւորութեան վերայ ներսի կողմը նորա եզրերին զուգահեռական գծեր անցկացնենք: Կարելի է նաև առանց նախօրօք այդ անելու առաջին անգամ վարել եզրերից և վարը հասցնել մինչև ներսը, մի որոշ տեղ, ապա կանգնեցնել: Այդ փոքրիկ կտոր հողի անկեանց զաղաթմերի մէջ պէտք է ցցեր ամրացնել և կամ ձիւներից կոյտեր կազմել նոյն տեղերում, որպէսզի հետեւեալ տարի այդ նշանակած սահմաններից սկսեն այս կերպ հողի միակերպ և հաւասար վարը, նախ գութանը գնել հողի ներքին փոքրիկ մասի անկիւններից մէկի զաղաթի վերայ, որի վերայ նախօրօք ցից է անկած կամ ձիւներից մի կոյտ կանգնեցրած ապա ուշադրութիւն դարձնել, որ ամբողջ այդ փոքր կտոր հողը ընկած լինի գութանի աջ կողմը, որից յետոյ միայն պէտք է անցկացնել նորա արտաքին կողմից ակօսը մինչև միւս անկիւնը, յետոյ պտոյտ դործել և շարունակել վարը մինչև երրորդը

և այլն, մինչև ամբողջ շրջապատը վարուի, մինչև որ վերադառնայ գութանը այնտեղ, որտեղից սկսել էր վարը: Այս էլ չպէտք է մոռանալ, որ միշտ պէտք է շրջել առը ներսի կողմը: Առաջին ակօսը վերջացնելուց յետոյ նորա մօտ անց են կացնում երկրորդը, որից շուռ տուած առը շրջում է առաջին տուի վերայ ապա անց կացնում երրորդը, չորրորդը և այլն մինչև վերջը մինչև ընտրած սահմանը, որի ժամանակ վերջին արտաքին ակօսը բաց կմնայ, այստեղ ևս հողի ներքին բաժանած մասը, դարձեալ պէտք է վարուի նախկին եղանակներով, այն է՝ կամ վարը սկսելով եզրերից դէպի ներս զուգահեռական ակօսներ քաշելով և կամ երկու դիմաց դէմ զառնուող կողմերին մէջտեղից զուգահեռական ակօսներ քաշելով գալ դէպի եզրերը: Չեււոր կերպով վար անելուց ստացւում է բոլորովին միտկերպ և հաւասար մշակած երկիր, որ մանաւանդ շատ յարմար է ցանոց, հնձոց և ուրիշ այլ մեքենաների համար, բացի դրանից ժամանակի խնայողութիւն կլինի, որ ապարդիւն կերպով կորչում է առաջին եղանակով վար անելիս: Միայն զառնալու տեղերում մաճկայր խիստ մեծ ուշադրութիւն պէտք է դարձնել, և ջանք չխնայել, որպէսզի անվար տեղեր չմնան և զաշտի վերայ փոած աղբը իրուր չկորչի: Այս եղանակով վարելու անյարմարութիւնները միայն նորանում են կայանում, որ խեղճ անասունները ստիպուած են շատ տեղ և շուռ շուռ պտոյտներ դործել, որը աւելի զգալի կլինի հողի ներքին մասերը վարելիս: Անդործադրելի է այս ձեււոր վարը, փոքր, մանաւանդ նեղ հողեր վարելիս: Բայց ինչ եղանակով էլ թէկուզ կատարուի վարը, արդիւնաւոր հետեւների հասնելու համար անհրաժեշտ է պահպանել հետեւեալ ընդհանուր կանոնները. ա) ակօսները պէտք է լինեն մէկը միւսի մօտ այնպէս, որ նոցա մէջ բաց տարածութիւն և կամ անվար հողի շերտեր երբէք չմնան, որովհետև նոցա վերայ չեն կարող յաջող կերպով աճել մեր ցանած սերմերը, ընդհակառակը այդպիսի տեղերում հեշտութեամբ բուն են դնում վնասակար և անպէտք խոտեր: բ) Ակօսները պէտք է լինին ուղիղ չափեր է երբէք ծուռն

ու մուռը լինեն, որովհետև միայն այն ժամանակ հնարաւոր է ստանալ հաւասար այնութիւն և հաստութիւն ունեցող առեր. իսկ այդ բանը շատ անհրաժեշտ է որպէս- զի մէկ առը լաւ ծածկէ միւսին, որի շնոր- հիւ և առերի մակերևոյթի վերայ բու- սած ճիւղերի, խոտերի և բոյսերի զանազան մնացորդներ յաջող կերպով փթեն և գ.) ան- պատճառ պէտք է առերը կանոնաւոր շուռ տուած լինեն, այսինքն նոցա վերևի երեսնե- րը պէտք է դարձրած լինեն ցած և ոչ թի, միայն հողը պատուած ու տեղնուտեղը ախ- օսի մէջ թողած: Այս նպատակին հասնելու համար պէտք է գութանը շարժել ախօսի մէջ ուղղահայեաց դիրքով, առանց լծեքուելու այս և այն կողմ:

Հողեր վարելու աշխատութիւնները սո- փորաբար վերջանում են մշակուած և կամ աւելի յաճախ ցանած հողերի մէջ անձրևային, ձեան և այլ ջրերի համար ախօսներ և կամ առուներ անցկացնելով, որ սփորաբար կտա- րում են կամ սփորական երկթևանի գութան- ներով և կամ բուկը տուող գործիքով (ОКУЧ- НИКАМИ). մեղանում կովկասում մեծաւ մա- սամբ չթերով (СОХОЮ): Հեղեղներից նախա- րդուշանալու համար առուները կամ ախօսնե- րը չպէտք է շատ խոր ընկած լինին, ուստի և եթէ վարելահող մակերևոյթը բաւական զառիվայր է, պէտք է ախօսը զլխաւոր զառի- վայրի վերաբերմամբ մի քիչ ծուռ անցկացնել և կամ ամենակարեւոր դէպքերում ուղ- զակի զառիվայրի ուղղութեամբ միայն կեռ- մաններով: Մայած հողի յատկութեանը այդ առուների մէջ եղած տարածութիւնը տար- րեր են լինում, շատ պինդ խոնաւ և հարթ- հաւասար հողերինը—3—4 սաժ, փխրուն, չոր և զառիվայր հողերինը—6—8 սաժ.:

Գ. 2.

(Կը շարունակուի)

RECUEIL DE CHANTS POPULAIRES

ARMÉNIENS.

«Հաւաքածոյ Հայոց ժողովրդական երգերի». հրատարակուելու է Փարի- զում երկու ամիսը մի անգամ: Առաջին գրքոյկը լոյս է տեսել, որ բովանդա- կում է՝ 1. Արաքսի արտասուքը. 2. Հերիք որդեակք. 3. Կիլիկիա. 4. Հայրիկ. 5. Զիւմ գլխին. 6. Բոյգ բարձր. և 7. Օրորոցի երգ:

Ժողովրդական է միայն այն երգը, որ բնագո- մամբ և անմիջապէս է ստեղծում մի ժողովուրդ: Մի ազգի ժողովրդական երգերն այնքան բնորոշիչ են, որ չէ կարելի օտար և ցեղակից ազգերինի հետ խառնել, Թէ որքան համապատասխան է հա-ւաքածուիս մէջ մի երգը կազմութեամբ և դաշնա- կով հայ ժողովրդական երգերի ոգուն և ոճին, ցոյց կտայ հետեւեալ քննութիւնը:

1. ԱՐԱՔՍԻ ԱՐՏԱՍՈՒՔԸ՝ «Մայր Արաքսի ափե- րով». ճիշդ բողոքական եկեղեցու երգ է (Choral), որ չէ կարող հիւսիսային ժողովրդին յատուկ պա- ղութեամբը Հայի՝ արեւելցու վառ զգացման թարգ- մանը լինել, ուր թէ ժողովրդական լինէր:

2. ՀԵՐԻՔ ՈՐԴԵԱԿՔ. եղանակը տաճկական է և կոչվում է «Պէյաթի». «խորոզ» (աքլոր) «չարքի»-իցն է առնուած և այն խիստ աղաւաղած, Հատածները միանգամայն սխալ են բաժնած՝ ոչ թէ $\frac{4}{4}$ և $\frac{2}{4}$ է, այլ $\frac{6}{8}$ է, որ տաճկերէն եղանակների տաղա- չափութեան մէջ «Էրիւք Սէմայի» է կոչուում: Եղանակը g Moll չէ, այլ f-g-a-b'-c'-d'-es-f-as Dur քառալար չղթայ է (Tetrachvd), fid-ը օտարամուտ է և միանգամայն հակառակ արեւելեան եղանակնե- րի ոգուն. իբր թէ դաշնակաւոր g Moll լինէր, որ և հիմնովին սխալ է. ց-ն ոչ թէ հիմնաձայն է (To- nica), այլ առաջին քառալարի երկրորդ աստիճանն է, որով վերջանում է եղանակը և, որ արեւելեան երգերի յատկանիշն է: Այսպիսով Պ. Լ. Եղիազա- րեանցը արեւելեան եղանակների չեղած սխալն աշ- խատել է սրբագրել, սակայն խոշոր սխալն էլ այս իսկ սրբագրութիւնն է. Անյարմար և անտեղի դարձուածները (Modulation) պղտորում են եղանա- կի պարզութիւնը և չեն յարմարում ոգուն: Բա- նաստեղծը քաջալերուած հրաւեր է կարդում թշնա- մուծանք բերը թոթափելու, իսկ դաշնակը եղանակին լալեան և յուսահատ բնաւորութիւն է ներշնչում:

3. Կիլիկիան՝ «Երբոր բացուին» եղանակը նորմանդական է, բառերը փրանսերէն լեզուով գրուած, որից բառացի թարգմանել է Պ. Ն. Ռուսինեան, նորմանդիա բառի տեղ Նիլիկիայ դնելով, Դաշնակ առաւել խնամքով է կազմած, բայց այդ երգի (Nochturno) ընաւորութիւն է տալիս եղանակին:

4. ՀԱՅՐԻԿ՝ «Ծաւալ ծաւալ» (սխալ է «Ծո՜վածաւալ» պէտք է լինի), Հայ գրուսանի (աշուղ) յօրինածն է այս երգը, որ «Շիրինի» կոչուած պարեղանակի կազմութիւնն ունի: Որքան պարզ ու բնական է եղանակը, բայց նոյնքան բուն է անբնական է դաշնակը, Երգի երկրորդ մասը՝ «անծայրածիր»-իցն սկսած բոլորովին սխալ աստիճանով է երգուած և գրուած, պէտք է սկսէ կրկին առաջին մասի պէս և վերջանալու է ոչ թէ dés-c' , այլ as-g . որովհետեւ այս եղանակը յօրինուած է տաճկական «Պէյաթի արապան» եղանակի օրէնքով, ուստի ոչ թէ f Moll է, այլ առաջին մասին քառալար շղթան է $\text{c'-d'-e'-f'-g'-a'-b'}$, իսկ երկրորդինը՝ $\text{g-as-h-c'-d'-és-f'}$:

5. ՁՈՒՐ ԳԼԽԻՆ. Ժողովածուիս միակ գուտ Հայ ժողովրդական (Տոսպ գաւառի) երգն է, Դաշնակը պարզ է, որպէս և եղանակը, բայց Հայ ժողովրդական եղանակների աւելնը չկայ, այլ պատկերացնում է միայն մի մեռած կմախք: Բառերը բոլորովին խառն ի խառն և շատ անմիտ և պատահական կերպով դասաւորուած. բովանդակութիւնը թերի է մնացած, այս երգին կցած է և մի այլ ժողովրդական երգ, որ բոլորովին կապ չունի այս երգի իմաստի հետ: Գրելով նոյնը կարելի է ասել և միւս երգերի բառերի նկատմամբ:

5. ԲՈՅՐԴ ԲԱՐՁՐ. Եղանակը Պարսիկ ժողովրդական—գուսանական է. բանաստեղծութեան տաղաչափութիւնն արդէն վկայ է, որ Հայ ժողովրդական չէ: Երգն այնպէս է դաշնակած, որ կարծես լուրջ ողբերգ լինի և, որ դաշնակների ընտրութեամբ, յաջորդութեամբ և ոճով յիշեցնում է Բեթհովենի Egmont թատերգութիւնից (opera) ճիշդ Clärchens Tdo-ը, Եղանակը g Moll չէ, այլ f-g-a-b-c'-d'-és Dui քառալար շղթայով է կազմած և վերջանում է կրկին առաջին քառալարի երկրորդ աստիճանի վերայ, ուստի fis -ը միանգամայն անբնական և անտեղի է:

7. Աերջապէս տետրակր վերջին էջում գետեղած է Kazarenko-ի յօրինած և դաշնակած Ռափայէլ Պատկանեանի «Արի իմ սոխակ»-ը. Պ. Լ. Նղիազարեանն այս երգն էլ իբր Հայի ղգացման արդիւնք է ներկայացնում Եւրոպացի երաժիշտներին. Երաժշտական տարրական սխալներ էլ կան գրելով ամէն մի երեսում մինչև 28 էջը: Թարգ-

մանութիւնը տգեղ, սխալ, բուն է և շատ տեղ սարքած է:

Այս երգերից ոչ մէկը, բացի «Զ. իմ գլխի ֆաթէն կիտամ»-ից, Հայ գիւղացի ժողովուրդը չէ երգում, որովհետեւ նախ իրանը չեն, երկրորդ իւր ղգացմունքը նա արտայայտում է այնպէս, որ միջից արտացոլում է նորա ամբողջ կեանքն ու էութիւնը իւր ընդեր պատմական, բնական և առանձնայատուկ պայմաններով: Մեր կարծիքով Հայ ժողովրդական երգերը դաշնակելուց առաջ պէտք է քաջ հմուտ լինել Հայ ժողովրդի պատմական, բնական և ազգային պայմաններից, եղանակի կազմութեան, ոգուն, ոճին, բառերի իմաստին, մեր ժողովրդական տաղաչափութեան, ժողովրդի երգեցողութեան և արտասանութեան հանգամանքներին և էլի մի շարք այլ բաներին, ապա ձեռնարկել դաշնակելու և հրատարակելու. հակառակ դէպքում միշտ թերի կողմ կմնայ:

Այս կերպ չենք կարող գաղափար տալ մեր ժողովրդական եղանակների մասին առհասարակ օտարներին և մանաւանդ Եւրոպացի երաժիշտներին. պէտք է մեծ զգուշութեամբ և սրբութեամբ հաւաքենք մեր ժողովրդական երգերն ու պարերը, որոնք բոլորովին այլ եռանդ, այլ ղգացմունք և այլ միտք են պարունակում, քան միւս արեւելեան ազգերինը:

Պ. Լ. Նղիազարեանը շատ է շտապել, ուստի և օտար եղանակներն, այն էլ այլանդակած, իբր Հայ ժողովրդական երգ է հրատարակել, որով և անշուշտ սխալ և հակառակ կարծիք պէտք է կազմեն մեր բարոյականի և մտաւորի անցեալի և ներկայի մասին:

Նոմիտաս վարդապետ.

ՄԱՆՐԱԼՈՒՐԳ

Գոսաժ Յիսկիլին և իւր օգոստոսիւր. — Գոսաժ Յիսկիլինը այժմ մօտ 70 տարեկան է բայց զեռ շատ ժիր և պիւղակազմ՝ ծերունի է, որ իւր արտաքինով 50 տարեկանի տպաւորութիւն է անուամբ Գոսաժը, որ այն ժամանակ ռոտմիստր էր, աչքի էր ընկնում իւր չափազանց քաջութեամբ:

Պատերազմը վերջանալուց յետոյ նա թողեց ծառայութիւնը և լուրջ կերպով սկսեց զբաղուել օգտագնացութեամբ, նորա փորձերը 30 տարի անընդհատ շարունակուեցին:

Օգտագործիկ շինութեան միջոցին իւր ամբողջ ուշադրութիւնը Գոսաժ Յիսկիլինը դարձրեց օգտագործիկն ուղղութիւն տալու, օգային հոսանքները օգտակար կերպով դործագործելու վերայ. և Գոսաժի փորձերը անհետեանք չմնացին. նորա օգտագործիկը բազմապէս է երկայն, բարակ կմախքից, որի երկարութիւնն է 111 մետր. և իւր մեծութեամբ գերազանցում է բոլոր մինչև այժմ եղած թռուցիկ մեքենաները: Օրինակ ծիֆառի օգտագործիկը 44 մետր երկարութիւն ունէր Յեսսաննախը—28 Շվարցինը—47 և Պոետինը որ ամենամեծն էր 50 մետր. Յիսկիլինի օգտագործիկը կազմուած է միքանի նաւակներէց և այնպէս որ մէկի փշանալը ամբողջ օգտագործիկի ընթացքին չի կարող խանգարել: Օգտագործիկն էլ կազմուած է 17 մանր պարկերից, որոնք բոլորը անփոփոխած են մի ընդհանուր ալիւսմանի, ընի մէջ, Մինչև անգամ այդ պարկերից միքանիսի պայթելը նաւի համար վտանգաւոր չէ. պայթիսի գէպըում նաւը շատ դանդաղ ցած է իջնում: Ալիւսմանի բունը, որի մէջ տեղաւորուած են 17 մանր օգտագործիկները շինուած է բարակ երկաթեայ թելից և նման է սարդի ոտայնի:

Այս ցանցաւոր խողովակի տրամագիծն է 11 մետր, իսկ ծաւալը 11,000 քիլոկրամի:

Ներքեւ, նաւի տակ ամրացրած են երկու ալիւսմանի թերթից շինած մակոյկներ. որոնք միացրած են իրար հետ մի փոքր կամրջով, որ օգտագնացութեան միջոցին մի նաւակից միւսն անցնելու հնարաւորութիւն է տալիս: Եւրաքանչիւր մակոյկի մէջ կայ 25 ձիու ոյժ ունեցող շարժիչ մեքենայ, այդ մեքենաները ամրացրած են նաւի առաջի և ետնի մասերին Բացի սորանից, ալիւսմանի զլանակի երկու կողմերում կան երկու օգային պտուտակներ, որոնք ծառայում են նաւի ղեկավարութեան և նորան կողմնակի ընթացք տալու համար: Նաւը ղեկավարելու համար բացի դորանից կան նաև երկու մեծ ղեկեր, Այնպէս բաց անել եր-

կու պտուտակները 2-5 մետր տրամագիծ ունին և կարող են 1200 պտոյտ անել մի վարկեանում: Երով նաւը մի վարկեանում 64 մետր տարածութիւն անցնելու չափ արագութիւն է ստանում: Պարիք եղած ժամանակ նաւին կարելի է ամրացնել ուրիշ մակոյկներ ևս, պաշարեղէնի համար:

Արագէտ շարժիչ ոյժ ծառայում է բենզինը, որ բոլորովին անփտանգ ամանների մէջ է պահուում և վառուում է, պայթիւն յառաջ բերելուց խուսափելու համար, ելեքորականութեամբ:

Յիսկիլինի նաւի յառաջ բերած ոյժը հաւասար է 30 ձիու ոյժի, ուրեմն և նորա նաւի ոյժը գերազանցում է իր նախորդների պատրաստած նաւերի ոյժից: Այսպէս օրինակ ծիֆառը ստանում էր 3, 6, Թինաս և Պոետ 8, 5 և Շվարց 12 ձիու ոյժ:

Յուլիսի 2 ին սկսեցին բարձրանալու պատրաստութիւններ տեսնել: Երեկոյեան ժամը 8 ին օգտագործիկը դուրս հանեցին և հնարողը միանգամ ևս զիտեց նորա մեքենան: Այնուհետև օգային նաւի մակոյկի մէջ նստեցին Գոսաժ Յիսկիլինը բառոն Բաստոնը, երկու մեքենավարներ և Վոլֆը: Օգտագործիկը, որին 100 զինուոր 30 պարաններով պահում էին, գետնի երեսից 30 մետր բարձրացաւ: Ոչ ոք չէր սպասում նաւի թռչելուն երբ լսուեց, «թողէք» հրամանը և օգտագործիկը ոգևորեցուցիչ «կեցցէ» աղաղակներով անյայտացաւ օդի մէջ:

Ղեկը և պտուտակը սկսեցին գործել: Օգտագործիկը սկզբում դանդաղ էր բարձրանում մինչև որ պատահեց հարաւային թեթև քամու, որից յետոյ արագ սկսեց բարձրանալ և հասաւ 400 մետր բարձրութեան: Ամէն ինչ լաւ էր, բայց յանկարծ օգտագործիկը սկսեց ցած իջնել: Առանձին մակոյկի մէջ գտնուող հրաւիրեալների սիրտը սաստիկ վախ ընկաւ երբ նոքա նկատեցին որ ջրի վրայ են իջնում: Օգտագործիկը ճշմարիտ որ արդէն դիպչում էր Բողնի լճի ջրին, Բայց շատ շուտով ցած թռչին մի մակոյկի, որի մէջ և տեղաւորուեցին բոլոր ճանապարհորդները: Օգտագործիկը ամենեւին չվնասուեց, նորա արագ ցած իջնելու պատճառը, հնարողի ասելով, օգտագործիկի գործուածքի բաւականաչափ ամուր չլինելն է եղել:

U R U R U S

1900

Ս. ԷԶՄԻԼԾՆԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՈՒԻ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ
Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

Բ ա ժ ա ն ո թ դ ա գ ի ն ն է { Ռուսաստանում 4ր.
Արտասահմանում 5ր.

Խնդրում ենք բաժանորդներին յայտնել իրենց ձեռք հասցեները՝
 Հասցեն՝ ՏՎ. Եժմիաձին. Կուլագրաֆիկական Կոմիտե,
 Արարատահամարի համար՝ Rédaction du Journal „Ararat“. Etchmiadzine
 (Caucase)

ՅՈՒՅԱԿ ՎԱՃԱՌԵԼԻ ԳՐԵԱՆՅ ՏՊԱՐԱՆԻ
ԲԵՅՐ ԸԹՈՌՈՅ Ս. ԷԶԵՐԵԹՆԻ

	Բ. Կ.		Գիրք խոստովանութեան (Միաբան)	— 50
Ազատականը հոգևոր աղբյուրներից յիշատակ դաստակերացն Գործա եւ Շմոնի.—	50		Գիրք Հանդիսակատարութեան կայսերական տօնից 1894 թ. —	50
Առակը Գլխովի Գար. եպ. Այվ.	— 80		Դասագիրք Կրօնի Ա. տ. {	— 15
Ատենի ժամագիրք, որ է մատենան հասարակաց աղօթից Բ—Բ Խաչաբ. 1891 թ. 3 —			. նոյն Բ. տ. { 8. վ. Մովսէսեան	— 20
Աւետարան Տ. Մերոյ Զեկուսի Գրիստ. (Ճաշու աւետարան) 1880 թ. 3 —			 Գ. տ. {	— 30
Աւետարան (փոքրագիր) 1891 թ.	— 70		Դաստիարակութիւն եւ խառնակականութիւն	— 60
Աւետարան Իւզաբեթից 1892 թ.	I 50		Դասագիրք Գրիստ. վարդապետութեան (Արք. Արքեպիսկոպոսի) 1875 թ. —	10
Աստուածաբանական Գիտութիւններ (Ա. Յ. Մի- քելեան) 1895 թ. —	50		Դասագիրք Հայկական. Չայնագրութեան (Ն. Քաշ- իեան) 1874 թ. —	50
Աստուածաբանական Հայտն. Եկեղ. (Ս. ա. Բ. Մանգիւսեան 1870 թ. —	70		Դեօլինգերի Համակները	1892 թ. — 50
Այնպիսի Հարեկացի գիրք խոստովանութեան			Եօթն Խօսք առ տղայս	— 15
(Միաբան) 1892 թ. —	50		Երգք Չայնագրերի ծախսողոց Հայաստանեայց Եկեղ. 1872 թ.	4 —
Աբրահամ Կաթողիկոս Կրիստոսի	2 —		Երուսաղէմի Յովհաննէս Եպիսկոպոսի Թուղթը առ Աբբաս Աղունից կաթողիկոս 1866.	— 15
Աղանդաւորը եւ Մոլորութիւնը նոցա ի վար- շապետութիւնս Հաւատոյ (Ա. եպ. Դաւթեան) 1890 —	20		Հաջորդիւ սարկուսագի պատ. 1870	2 —
Այլի վանք. կամ Կաթարագրութիւն Գեղարդայ (Լիւնից Վ. Մանգիւսեան) —	10		Էկեղէ Բէկլիւ. Ռուսական Հոյաստ. Արաքսի աւազանը. Ուրի լիճը եւ առաջաւոր Ասիայ (Թարգ. Միաբան) 1892 —	30
Աղբիւր Բացեալ (Ա. եպ. Բերեւեան) 1845 թ.	20		Եւրոյն Լալիստան, Հոյաստան եւ Գիւրգիստան (Թարգ. Միաբան) 1893 թ. —	50
Ա. եւ Բ. մնացորդաց գրքերի նորագրութեան Հայ Ժարգմա- նութիւնը (Գր. Խալաթեան 1896 —	15		Ընդհանուր պատմութիւն հին դարու (Գ. Վրդ. Սուրենեան) —	50
Բամբակի մշակութիւնը Ս. Միքայէլեան	20		նոյն միջին դարու	— 50
Բուսաբանութիւն (Բ. Գ. Տ. Գրիգորեան)	— 15		Ընդհանրական Ա. Կերսիսի Շնորհալոյ	3 —
Բագրեւանդ եւ Զրաքաշի գաւառ (Ս. Հայկունի) 1894 I	50		Ժամագիրք (Զեռաց) 1892	2 —
Բաղդատական Աշխարհագրութիւն (Պետրոս. Բագր. ուսանողներ) 1872 թ. —	50		Ժանտախտ (Բագր. Վ. Արթուրի) 1897	20
Երբ Հերձուածոց (Միաբան) 1892 թ.	50		Ինկվիզիցիա	— 30